

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

На правах рукопису

Мудрак Роман Миколайович

**ЮРИДИЧНА КЛІНІКА - ІННОВАЦІЙНИЙ НАПРЯМОК
ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 1.11.11.11 – "Правознавство"

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр»

Виконав студент групи ПРм – 21
Р. М. Мудрак

Науковий керівник
доц., к.ю.н. Кравчук М.В.

Дипломну роботу допущено
до захисту:

«___»_____2017 р.
Завідувач кафедри
_____ М.В.Кравчук

Тернопіль-2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ (КАТЕГОРІАЛЬНИЙ) АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ...	12
1.1. Сутність поняття “інновація” щодо вищої юридичної освіти.....	12
1.2. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні.....	26
1.3. Методологія наукової розвідки.....	36
Висновки до 1 розділу.....	46
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	48
2.1. Організаційні засоби у формуванні юридичних клінік	48
2.2. Правовий статус юридичних клінік в Україні.....	75
2.3. Нормативно-правова база організації та діяльності юридичних клінік.....	75
Висновки до 2 розділу.....	83
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ.....	86
3.1. Шляхи впровадження спецкурсу “Основи юридичної клінічної практики” у навчальний процес вищих навчальних закладів України.....	86
3.2. Застосування інтерактивних методик у підготовці студентів- юристів.....	104
3.3. Характеристика, форми, принципи та особливості правової допомоги в юридичних клініках	119
Висновки до 3 розділу.....	127
ВИСНОВКИ.....	129
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Серед глобальних проблем, що їх висунуло сьогодні незалежної України перед юристами, науковцями та працівниками різних державних і громадських інституцій, є проблема підвищення ефективності правової освіти, формування правової свідомості населення та на цій основі забезпечення дії принципу верховенства права. Адже, верховенство права – це фундаментальний правовий принцип і правова доктрина, яка передбачає, що жодна людина не є вище правового закону, що ніхто не може бути покараний державою, крім як за порушення правового закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення правового закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому правовим законом; це підпорядкованість держави та її інститутів правам людини (дет. див. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998; Матер. з Вікіпедії) [83].

Тож-бо сучасний навчальний процес перевантажений вивченням масиву нормативно-правових актів і не достатньо орієнтований на юридичну практику випускників-спеціалістів та поверхнево стимулює індивідуальну навчальну активність студентів. З цього приводу В. Єлов зазначає, що “за нинішніх умов, коли йде кардинальне оновлення законодавства, а випускники юридичного ВНЗ лише проходять курс навчання за традиційно-лекційною системою, яка спирається на правові дисципліни без набуття необхідних професійних навичок застосування норм матеріального права до реальних ситуацій, в які потрапляють їх клієнти, вони відчують себе не готовими повноцінно працювати як юристи, оскільки не вміють опитувати (брати інтерв’ю), консультувати клієнтів, складати та подавати юридичні документи, здійснювати підготовку до справи, брати участь у процесі, опитувати свідків, сторін, виступати у судових дебатах” [61, с. 5]. За твердженням І. Сенчака, навіть випускники найпрестижніших юридичних вишів стикаються з проблемою працевлаштування, оскільки вимогою

більшості роботодавців є наявність в особи практичного досвіду діяльності за спеціальністю [113, с. 40].

Актуальність розвідки визначається тим, що дослідження розкриває зміст юридично-клінічної освіти не лише як формою правової допомоги населенню, а, в першу чергу, інноваційною формою навчання, що якісно посилює практичну складову вищої юридичної освіти шляхом створення ефективного механізму з вироблення стійких навичок безпосереднього виконання професійних обов'язків майбутнього фахівця-юриста.

Отже, вищевказане підтверджує доцільність наукового опрацювання теми магістерської роботи “Юридична клініка – інноваційний напрямок правової освіти в Україні: теоретико-правовий аспект”.

Мета дослідження – на основі аналізу наукових праць, присвячених обґрунтуванню ідеї використання юридичних клінік для підвищення рівня практичного навчання студентів при “традиційній (університетській)” освіті, здійснити оцінку роботи юридичної клінічної освіти як інноваційного напрямку розвитку правової освіти в Україні.

Відповідно до поставленої мети потрібно розв'язати такі **завдання**:

- висвітлити сутність поняття “інноватика” щодо вищої юридичної освіти;
- визначити головні чинники впливу юридичної клінічної освіти на покращання ефективності підготовки юристів;
- виокремити особливості створення і функціонування юридичних клінік;
- з'ясувати сутність їхніх організаційних форм, особливості нормативно-правового регулювання їхньої діяльності;
- охарактеризувати найбільш ефективні інтерактивні методи роботи в юридичних клініках;
- розкрити організаційні, педагогічні, правові умови ефективної роботи студентів у юридичній клініці як формі практично спрямованого професійного навчання.

Об'єктом дослідження є теоретико-правові основи юридичного клінічного руху в Україні.

Предметом дослідження є висвітлення загальнотеоретичних та історико-правових засад функціонування юридичних клінік в Україні як інноваційного способу вдосконалення підготовки юристів.

Методи дослідження. В основу методології дослідження покладено комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів, які знаходять широке застосування у сучасній юриспруденції. Діалектичний метод наукової розвідки – всі державно-правові явища досліджувати у взаємозв'язку і взаємовпливі. Історико-правовий та порівняльно-правовий методи використано при дослідженні генези становлення та розвитку юридичних клінік у світі та в Україні; формально-догматичний – при дослідженні нормативно-правових засобів організації та діяльності юридичних клінік в Українській державі.

Такі наукові прийоми як аналіз, синтез, сходження від абстрактного до конкретного дали змогу дослідити загальнотеоретичні засади юридичної клінічної освіти у професійній підготовці юристів в Україні. Системний метод забезпечив розгляд правового статусу юридичної клініки як системи взаємопов'язаних елементів; метод моделювання використано при дослідженні умов забезпечення кваліфікованості (якості) правової допомоги в юридичних клініках. При проектуванні структури дослідження незамінним став метод формальної логіки, який дозволив розглянути форми правової допомоги, їх характеристику та особливості надання в юридичних клініках України.

Науково-теоретичну основу становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-теоретиків: В. П. Андрущенко, Н. В. Артикуци, В. С. Бігуна, М. В. Вітрука, А.О.Галая, В. В. Головченка, С. В. Гончаренка, М. А. Дамірлі, О. В. Зайчука, В. С. Ковальського, О. Л. Копиленка, М. І. Козюбри, Л. І. Кормич, М. В. Кравчука, В. О. Котюка, Н. М. Крестовської, А. Ф. Крижанівського, В. С. Личко, Л. І. Матвєєвої,

В.В. Молдаван, Ю. М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабіновича, Ю. Є. Полянського, В. М. Сирих, М. В. Удода, Є. І. Федика, Л. С. Шевченка, Д. А. Ягофарова та ін.

Зокрема, окремі проблеми функціонування юридичних клінік висвітлили у своїх дисертаційних дослідженнях науковці: Н. С. Дубчак, М. Т. Лоджук, Ю. О. Фігель [128, 131, 133].

Особливості становлення та діяльності юридичних клінік також знайшли відображення у працях А. О. Галає, М. В. Дулеби, В. А. Єлова, Ж. В. Завальної, П. Є. Казанського, Р. С. Кацавця, В. М. Кравчук, Ю. А. Моїсєєва, А. О. Люблінського, В. В. Молдована, М. В. Удода та інших.

Наукова новизна й теоретична значущість дослідження полягають у системному аналізі загальнотеоретичних та історико-правових засад функціонування юридичних клінік в Україні як інноваційного способу вдосконалення підготовки юристів. До найбільш важливих результатів належать наступні положення:

сформовано авторське положення: особливостей формування національної мережі юридичних клінік з моменту створення перших юридичних клінік в Україні; визначено правового статусу юридичних клінік в Україні в структурі вищих навчальних закладів та охарактеризовано його структурні елементи, серед яких: поняття, цілі та завдання юридичної клініки, права та обов'язки осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки, гарантії їх реалізації та юридична відповідальність, організаційно-правова форма та принципи діяльності юридичної клініки;

удосконалено: поняття “юридична клініка” як структурного підрозділу вищого навчального закладу України III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань “Право”, та “інновація” щодо вищої правової освіти;

набули подальшого розвитку: положення про роль юридичної клініки як інноваційного способу вдосконалення підготовки юристів; особливості використання юридичної клініки як бази проходження студентами

навчальної та інших видів практики, де вони під контролем професійних кураторів безпосередньо залучаються до надання безоплатної правової допомоги у типових (нескладних) справах; організаційні, педагогічні, правові умови ефективної роботи студентів у юридичній клініці як формі практично спрямованого професійного навчання.

Практичне значення дослідження полягає у використанні матеріалів магістерської роботи у:

науково-дослідницькій сфері – для подальшої науково-теоретичної розробки та дослідження правових засад функціонування юридичних клінік в Україні як інноваційного способу вдосконалення підготовки юристів, при написанні наукових робіт із цієї проблематики, підготовці довідкової та методичної літератури;

навчальному процесі – використання авторського спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики», передбаченого наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. № 592 “Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України”.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерського дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Тернопільського національного економічного університету, а також на Міжнародній юридичній науково-практичній конференції (м. Київ, 11 грудня 2014 р.) та XII всеукраїнській студентській конференції “Правова Україна очима майбутніх фахівців” (м. Тернопіль, 17 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено у 2 авторських публікаціях: одноосібній та у співавторстві (див. додатки 1, 2).

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 133 сторінок, список використаних джерел охоплює 133 найменування.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ (КАТЕГОРІАЛЬНИЙ) АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність поняття “інновація” щодо вищої юридичної освіти

Однією з ключових проблем забезпечення розвитку вищої школи України у напрямі інтеграції до європейського освітнього простору є пошук і впровадження принципово нових ідей, рішень і механізмів для модернізації змісту і форм навчання, підвищення якості підготовки фахівців, забезпечення відповідності освітніх послуг вітчизняних ВНЗ європейським і світовим стандартам.

Незважаючи на певні досягнення у розробленні нових підходів, технологій і методів навчання як з боку академічних педагогічних установ, так і провідних університетів України, інноваційні ресурси і потенціал нашої вищої професійної освіти, особливо у сфері підготовки висококваліфікованих юристів, досі залишаються недостатньо вивченими і висвітленими у науково-педагогічній та методичній літературі.

Водночас вимоги до професійної підготовки юристів в усьому світі є надзвичайно високими, до того ж постійно ускладнюється професіограма представників правничої професії, ось чому їхні професійні стандарти підлягають кореляції і системному перегляду з урахуванням розвитку права, правових систем, тих змін, що відбуваються у політико-правовому житті кожної держави і світу в цілому, нових суспільних потреб тощо.

Основними факторами і процесами, що спричинюють зміни та стимулюють нововведення у сучасній вищій юридичній освіті, є такі: динамічний розвиток правового знання, збагачення його новими правовими поняттями і категоріями, зміни в системі і класифікації правових наук, зокрема формування і поява нових галузей права і відповідно галузей законодавства, інтеграція і диференціація у розвитку права, міждисциплінарність сучасних правових знань, постійне розширення сфер правового регулювання, активні кодифікаційні процеси, зокрема, прийняття

нових кодексів та інших нормативно-правових актів, ратифікація Україною нових міжнародно-правових документів, розвиток нових міжнародно-правових інститутів, глобальне розширення інформаційно-правового простору, актуалізація проблем гармонізації українського та європейського законодавства, зокрема проблеми імплементації міжнародно-правових норм у систему національного законодавства; входження у європейський освітній простір, реалізація положень Болонської декларації у системі підготовки вітчизняних правників, інтернаціоналізація вищої юридичної освіти, поява інтегрованих міжнаціональних правових досліджень, інтенсифікація міжнародної співпраці викладачів, науковців, студентів та ін.

Усе це зумовлює необхідність постійного оновлення змісту юридичної освіти відповідно до результатів наукових досліджень та реальних суспільних і фахових потреб.

Ознайомлення з новими науковими, науково-методичними, навчально-методичними і дидактичними розробками науковців і освітян дає уявлення про найважливіші аспекти інноваційної діяльності української вищої школи: нормативно-правове регулювання питань вищої освіти; Болонський процес та євроінтеграція вищої школи; модернізація та підвищення якості освіти; її демократизація та гуманізація; нові підходи до управління і фінансування вищих навчальних закладів; кредитно-модульно-рейтингова система навчання; інноваційні методики викладання дисциплін; інформатизація та сучасне технічне забезпечення навчального процесу; педагогічна інноватика: методологічні, філософські, психологічні та виховні аспекти. Науково-методичні матеріали з проблем удосконалення вищої освіти України віддзеркалюють реалізацію тенденції поєднання навчальної та наукової роботи ВНЗ, традиційних і нових підходів до навчання, фундаментальної підготовки фахівців із профільною спеціалізацією, пошуки нових методик і форм підготовки спеціалістів.

Актуальні напрями, принципи і заходи освітньої політики держави в напрямку інтеграції української освіти в загальноєвропейський освітній

простір віддзеркалені в численних нормативно-правових документах, що регулюють інноваційну діяльність української вищої школи. Так, нормативну базу сучасної інноваційно-освітньої політики держави складають закони та інші нормативно-правові акти України: “Про вищу освіту”, “Про інноваційну діяльність”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, “Про Національну програму інформатизації”, “Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні”, “Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні”, “Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні”, “Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні”, “Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти”, “Про затвердження Державної програми “Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці” на 2006-2010 роки”, “Про утворення інституту інноваційних технологій і змісту освіти” та інші.

Концептуальні засади розвитку вищої школи України та її інтеграції в європейський освітній простір, порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності в Україні, основні напрями реформування та підвищення якості навчальних послуг висвітлені також у низці документів Міністерства освіти і науки, серед яких: “Про затвердження Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності”, “Підвищення ефективності вищої освіти – визначальний чинник зростання соціально-економічного потенціалу держави”, “Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника розвитку та інтеграції в європейське співтовариство”, “Вища освіта і наука - найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку” тощо.

Чинна нормативна база регламентує конкретні дії та заходи щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України, які мають здійснюватись в усіх напрямках, це, зокрема, впровадження ступеневої вищої освіти, кредитно-модульної системи

організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, інноваційних технологій і форм підготовки фахівців, інформатизації та комп'ютеризації, демократизації та гуманізації процесу навчання [93].

Сутність інновацій є дискусійним, оскільки саме поняття є багатозначним, і тому дебати про чітке значення продовжуються.

Серед учених, які вели дослідження у даному напрямку, слід відзначити праці І. Д. Беха, Л. І. Даниленка, І. М. Дичківської, М. В. Кларіна, О. М. Пехоти, О. В. Попової, Л. С. Подимової, А. І. Прігожина, В. А. Сластьоніна, А. В. Хуторського.

Дослідники проблем педагогічної інноватики (О. Арламов, М. Бургін, В. Журавльов, Н. Юсуфбекова, А. Ніколс та ін.) намагаються співвіднести поняття нового у педагогіці з такими характеристиками, як корисне, прогресивне, позитивне, сучасне, передове. Зокрема, В. Загвязинський вважає, що нове у педагогіці – це не лише ідеї, підходи, методи, технології, які у таких поєднаннях ще не висувались або ще не використовувались, а й той комплекс елементів чи окремі елементи педагогічного процесу, які мають у собі прогресивне начало, що надає змогу під час зміни умов і ситуацій ефективно вирішувати завдання виховання та освіти [112, с. 23].

Поняття “інновація”, хоча й побутує в інтернаціональному лексиконі вже понад сто років, актуалізувалось у науковій та освітянській сфері лише в останній чверті XX століття. І хоча поняття це може передаватися кількома лексемами: новація, інновація, нововведення, новотвір, новаторство та ін., саме термін інновація набув найбільшого поширення в сучасній українській науковій мові.

Запозичене з англійської мови слово інновація (англ. innovation від лат. innovatio – оновлення, зміна) у “Словнику іншомовних слів” (2000 р.) зареєстроване у значеннях: 1) Нововведення в галузі економіки, техніки тощо

на основі досягнень науки і передового досвіду; 2) Нове явище в мові (мовозн.). Там же наведений і похідний термін інноваційний “який стосується інновацій”; інноваційний банк – “банк, який здійснює кредитування і фінансування інновацій у науково-технічній і організаційно-управлінській сферах” [78, с. 230].

У “Юридичній енциклопедії” представлено лише словосполучення інноваційне законодавство, визначення якого дозволяє окреслити найбільш розвинені сфери інноваційної діяльності: “специфічна комплексна галузь законодавства, якою регулюються суспільні відносини в процесі здійснення організаційних, фінансових, інвестиційних, матеріально-технічних та інших заходів, спрямованих на створення і впровадження науково-технічних розробок, нової техніки і технологій;, нових форм організації праці та управління, освоєння і випуск нових видів продукції” [83].

У значенні “нововведення” термін інновація є синонімічним до латинського новація (від novo – оновлюю). Однак останній має ще спеціальне юридичне значення: “Припинення попередньо чинного зобов’язання сторін, заміна його іншим, новим зобов’язанням” [78, с. 391].

Як бачимо, у тлумачних словниках не закріплене спеціальне значення терміна інновації, пов’язане з освітянською сферою. Водночас у сучасній педагогічній та науково-методичній літературі термін цей, як і прикметник інноваційний, є широко вживаним.

Заслуговує на увагу визначення терміна інновація у праці “Інноваційне навчання” Дж. Боткіна: “Інновація – це постійне прагнення до переоцінки цінностей, збереження тих із них, які мають незаперечне значення, і відкидання тих, що застаріли” [88].

С. О. Шаронова називає чотири онтологічні ознаки інновації як такої:

1) кардинальні зміни у свідомості та нормах поведінки учасників процесу реалізації інновацій, які супроводжують процес переосмислення ними цінностей;

2) парадоксальність одночасного відторгнення і зв’язок із традицією

(за висловом Хайдеггера, це погляд у майбутнє крізь призму минулого);

3) інновація, на думку фахівців у галузі теорії освітніх процесів, – категорія, безпосередньо пов'язана з ринковою економікою та соціальною доцільністю пропонованого, що робить її вигідною для застосування; практичне її впровадження дозволяє досягти додаткового економічного ефекту;

4) інновація сприймається як процес масового визнання нового [81].

Як бачимо, поняття інновації спочатку побутувало і розвивалось переважно в економічній, банківській, технічній, організаційно-управлінській сферах, і лише потім набуло поширення в освіті.

Сутність цього явища щодо вищої освіти можна сформулювати доволі лаконічно: інновації – нововведення на основі досягнень науки, освіти, передового педагогічного та управлінського досвіду, покликане стимулювати розвиток прогресивних і високоефективних освітніх технологій. Але розкрити більш широко основні ознаки цього поняття можна лише в розгорнутій дефініції: інновації – це нові перспективні тенденції, процеси та підходи у розвитку сучасної вищої освіти, які ґрунтуються на поєднанні наукової та освітньої діяльності, теорії з практикою, інтеграції та диференціації сучасних знань, фундаментальної підготовки фахівців із вузькопрофільною спеціалізацією та спрямовані на модернізацію, підвищення якості та ефективності сучасного навчального процесу.

Інноваційні процеси в системі освіти засвідчують якісно новий етап взаємодії та розвитку науково-педагогічної і педагогічної творчості та процесів застосування її результатів. Для нього характерною є тенденція до ліквідації розриву між процесами створення педагогічних новацій і процесами їх сприйняття, адекватного оцінювання, освоєння та застосування, а також до подолання суперечності між стихійністю цих процесів і можливістю та необхідністю свідомого управління ними.

Хоча часто про інновації говорять у контексті нових технологій, проте часто вони можуть навіть не включати в себе такі технології. Тому інновація – це не винахід, який може бути лише частиною всього процесу, але не його суттю.

Організація OECD говорить про інновації як про нові продукти, бізнес-процеси чи організаційні зміни, що створюють багатство або соціальний добробут. Річард Лайонс, топ-менеджер інвестиційного банку Goldman Sachs, виражається ще коротше: “Інновація – це свіже мислення, яке створює додану вартість” [112].

Інновацію в освіті розглядають як реалізоване нововведення – у змісті, методах, прийомах і формах навчальної діяльності та виховання особистості (методиках, технологіях), у змісті і формах організації управління освітньою системою, а також в організаційній структурі закладів освіти, у засобах навчання та виховання і в підходах до соціальних послуг в освіті, що суттєво підвищує якість, ефективність та результативність навчально-виховного процесу.

Наука про педагогічні нововведення своїм об’єктом визначає процеси розвитку освітніх систем на основі продукування, розповсюдження й освоєння новацій, дослідження ефективності інноваційних змін. У межах педагогічної інноватики формується відповідний термінологічний апарат, до складу якого входять поняття “інноваційний процес”, “інноваційна діяльність”, “інноваційна політика”, “інноваційний потенціал”, “інноваційне середовище” тощо.

Педагогічна інноватика відповідно до особливостей інноваційних процесів охоплює такі теоретичні блоки понять і принципів: створення нового в системі освіти та педагогічної науки; сприйняття нового соціально-педагогічним співтовариством; застосування педагогічних новацій, а також система рекомендацій для теоретиків і практиків щодо пізнання інноваційних освітніх процесів та управління ними.

1. Блок створення нового у педагогіці. У його контексті розглядаються такі проблеми, як нове в педагогіці, класифікація педагогічних новацій, умови створення нового, критерії новизни, міра готовності нового до його освоєння і використання, традиції та новаторство, етапи створення нового у педагогіці. Усі вони утворюють предмет педагогічної неології – галузі педагогічних знань, у якій систематизуються, узагальнюються і розвиваються наукові, експериментальні та дослідні дані про процес науково-педагогічної творчості, його особливості, основні результати.

Створення нового у педагогіці має свою специфіку, пов'язану з неповторністю особистості педагога, особливостями класу, групи, кожної дитини, типом, стилем діяльності навчально-виховного закладу.

До основних завдань педагогічної неології на сучасному етапі належать: розкриття суті і джерел зародження нового у педагогіці (соціальних, соціально-педагогічних, педагогічних детермінант нового);

розроблення типології нового у педагогічній науці та практиці;

визначення критеріїв і ступеня новизни;

виявлення сприятливих умов становлення, розвитку й утвердження нового у педагогіці;

визначення категоріального апарату теорії нового у педагогіці (“нове”, “старе”, критерії оцінювання нового, етапи розвитку тощо);

розкриття зв'язку неології з іншими науками і напрямками педагогічних досліджень;

осмислення, систематизація функцій педагогічної неології в системі педагогічного знання;

визначення ролі та значення неології у педагогіці [89].

Необхідність розроблення неології як напрямку досліджень зумовлено посиленням інтенсивності інноваційних процесів, тобто процесів упровадження педагогічних новацій у теорію і практику.

2. Блок сприйняття, освоєння й оцінювання нового. Поняття і принципи, які належать до цього блоку, розкривають специфіку оцінювання, освоєння та усвідомлення педагогічним співтовариством того, що виникає у педагогічній теорії і практиці. Явища консерватизму та новаторства у педагогіці, особливості інноваційного середовища, готовність педагогічного співтовариства до сприйняття й оцінювання нового вивчає *педагогічна аксіологія* (грец. *Axios* – цінний і *logos* – слово, вчення) – розділ педагогіки, в якому досліджуються значущі для педагогічної праці цінності навчання та виховання.

У контексті сучасного наукового знання аксіологія розглядається як теорія цінностей з акцентом на їх загальнолюдських аспектах, що зумовлено утвердженням у свідомості людей гуманістичного мислення, новими соціальними реаліями. Педагогічна дійсність як частина соціальної охоплює всю сукупність конкретних педагогічних явищ, які беруть участь у цілеспрямованому процесі формування людини. До них належать суб'єкти цього процесу (педагоги та вихованці), зміст і процес навчання та виховання, різноманітні навчально-виховні засоби. Педагогічні явища утворюють першу велику групу цінностей, яку повинна досліджувати педагогічна аксіологія.

Друга група охоплює науково-педагогічні явища: педагогічні теорії, ідеї, принципи і результати науково-педагогічної діяльності.

Педагогічні явища якісно відрізняються одне від одного. Будь-яке з них можна оцінити, однак не кожне може бути цінністю, оскільки деякі є деструктивними щодо розвитку особистості або з часом втрачають цінність.

3. Блок використання та застосування нового (розроблення рекомендацій). В його контексті відбувається осмислення практики застосування педагогічних інновацій, вивчення закономірностей і форм упровадження, використання нового. Усі ці явища вивчає *педагогічна праксеологія* (грец. – *praktikos* – діяльний та *logos* – слово, вчення) - галузь

педагогічних знань, яка досліджує ефективність механізмів застосування педагогічних інновацій, оптимальної інноваційної діяльності. З цього погляду безперечним є те, що процес упровадження й освоєння педагогічних інновацій повинен бути природним – у цьому запорука його ефективності.

Як відомо, упровадження означає перетворення практики на основі результатів досліджень за умови обов'язкового їх застосування з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Сучасна педагогічна практика орієнтується на такий принцип упровадження нового, як варіативність, яка передбачає раціональне поєднання різних його видів, найпоширенішими серед яких є:

обов'язкове (регламентується директивними документами);

вибіркове (вибір змісту, форм і методів упровадження залежно від конкретних умов);

ініціативне (його основу складає ініціатива колективів навчально-виховних закладів, окремих педагогів) [89].

У педагогічній інноватиці утвердився такий алгоритм (система операцій) упровадження нового:

- 1) вивчення завдань, передбачених нормативними документами;
- 2) аналіз практики та зіставлення отриманих в його процесі даних із соціальними вимогами;
- 3) моделювання еталонних результатів, яких очікують у результаті перетворення педагогічної практики;
- 4) пошук ідей, рекомендацій, що можуть бути впроваджені;
- 5) розроблення комплексної програми, яка охоплює закономірності упровадження нового;
- 6) відбір дидактичних, матеріальних, інформаційних, організаторських засобів тощо;
- 7) теоретична, методична, психологічна підготовка учасників впровадження нового;

8) установлення зв'язку з авторами рекомендацій [89].

Інноваційні процеси, що поєднують створення, освоєння і застосування педагогічних нововведень, здатні значно прискорити процеси оновлення системи освіти загалом. Тому вивчення та реалізація всіх трьох блоків інноваційних процесів широко використовується в системі освіти на різних її рівнях.

Сьогодні вже багатьма усвідомлюється той факт, що справжньою проблемою є відтворення інноваційності і формування умов, які забезпечують це відтворення. "...Слід відзначити ще один украй необхідний критерій феномена інновації. Йдеться про те, що на відміну від природного, стихійного процесу інновація має характер змін, які ініціюються та контролюються, змін, що відбуваються на основі раціонально-вольової дії. Іншими словами, це штучно організований процес, спрямований і керований для досягнення певного результату" [57, с. 24].

Наведені думки надають можливість виявити декілька основних сенсів у розумінні термінів "інновація" та "інновація в освіті". Перший і найосновніший: інновація як якісна зміна, оновлення суттєвих елементів системи та становлення нової системи, яка має інші ціннісні і цільові орієнтири. Щодо інновації в освіті мається на увазі зміна цілей освіти, його результатів (зміст освіти) та вслід за цим – зміна способів їх досягнення (інша система організації навчального процесу, інші позиції вчителя і того, хто вчиться, форми та характер їх взаємодії, інша система освіти і підготовки педагогічних кадрів). Іншими словами, система набуває принципово нових властивостей або призначення. У цьому сенсі зміни можуть ініціюватися і керівництвом сфери освіти й окремої освітньої установи, і самим вчителем. Повинен зберігатися основний критерій інноваційності – зміна цілей, тобто змісту освіти (його результатів), як основних складових діяльності педагога і того, хто вчиться.

Принциповим є також і те, що зміни повинні здійснюватися саме в діяльності та мисленні учасників освітнього процесу. Якщо цього не відбудеться, то будь-які, навіть найцікавіші, інноваційні концепції і програми залишаться лише на папері та не будуть реалізовані.

Інновація може розумітися і як інноваційна діяльність, як процес, спрямований на досягнення певних результатів. При цьому особливу роль відіграє вище керівництво, яке за допомогою своїх управлінських дій запускає процес інновації. Якщо експеримент в освіті можна трактувати як контрольовану зміну одного або декількох складових навчального процесу, то інновація в освіті – це завжди усвідомлений, спеціально організований процес здійснення якісних змін усіх основних підсистем освітнього процесу: цілей освіти та способів їх досягнення, форм організації навчального процесу, характеру взаємодії вчителя і того, хто вчиться, системи підготовки педагогічних кадрів, соціального партнерства самої системи управління якістю освітнього процесу.

Тому будь-яка інновація передбачає наявність певного проекту та плану її реалізації в даних умовах (розумове уявлення всіх складових процесу змін), а також оцінку (рефлексію) результатів щодо здійсненої діяльності з їх досягнення.

Інновація також може розглядатися як зміни, спрямовані на постійне покращання існуючої системи (наприклад, утворення, навчання) і доведення її до технологічно організованого процесу досягнення необхідних результатів. Інновація спочатку завжди здійснюється як формулювання проблем, що повинні бути вирішені з її допомогою. Це завжди пошук способів досягнення бажаних результатів. Лише на завершальних етапах інновація стає технологічно організованим процесом та переходить у режим функціонування.

Чи можна вважати інновацією покращання системи організації навчального процесу, яка вже склалася, традиційної, наприклад,

орієнтованою на репродуктивне засвоєння навчального знання, його якіснішого засвоєння? З погляду розглянутих вище ознак інновації, мабуть, не можна. Подібне вдосконалення існуючої системи не передбачає її якісної зміни, а тому не може бути інновацією. Локальне, приватне вдосконалення традиції може бути нововведенням, але не інновацією.

Крім того, інновації додається сенс основного механізму розвитку сфер діяльності (економіки, освіти тощо), що діє постійно. Тому особлива увага повинна приділятися створенню необхідних умов для виникнення інновацій. Можливо, таким механізмом, який постійно діє, забезпечує процес постійного оновлення системи освіти, може стати система управління якістю освіти. Вона надає можливість не лише враховувати вже наявні освітні запити споживачів, але й породжувати нові.

Класифікація інновацій в освіті є досить складним методологічним завданням. Це обумовлено складністю понять “інновація” і “інновація в освіті”, що, у свою чергу, ускладнює однозначне визначення критерію класифікації інновацій. Наприклад, у технологічному підході інновації підрозділяють на продуктивні та процесуальні. Перші передбачають отримання принципово нових продуктів, другі – нові методи організації виробництва (нові технології). Інновації також класифікуються за рівнем інноваційної зміни. Виокремлюють вісім рангів (порядків) інновацій в освіті:

інновації нульового порядку, які передбачають практичну регенерацію первинних властивостей системи (відтворення традиційної освітньої системи або її елементу);

інновації першого порядку, що характеризуються кількісними змінами в системі при незмінній її якості;

інновації другого порядку, які є перегруповуванням елементів системи й організаційними змінами (наприклад, нова комбінація відомих педагогічних засобів, зміна послідовності, правил їх використання тощо);

інновації третього порядку, що характеризуються адаптаційними змінами освітньої системи в нових умовах без виходу за межі старої моделі освіти;

інновації четвертого порядку, які містять новий варіант рішення (це найчастіше прості якісні зміни в окремих компонентах освітньої системи, що забезпечують деяке розширення її функціональних можливостей);

інновації п'ятого порядку, які ініціюють створення освітніх систем “нового покоління” (зміна всіх або більшості первинних властивостей системи);

інновації шостого порядку, у результаті яких створюються освітні системи нового вигляду з якісною зміною функціональних властивостей системи при збереженні системоутворюючого функціонального принципу;

інновації сьомого порядку, що є вищою, корінною зміною освітніх систем, під час якої змінюється основний функціональний принцип системи [66].

Подавати всі наявні в літературі класифікації інновацій немає необхідності. Г. І. Герасимова і Л. В. Ілюхіна як інтегративний критерій виокремлюють соціально-освітню цінність інновації, що містить у собі такі індикатори:

ступінь зміни ефективності освітнього та педагогічного процесів з орієнтацією на перспективи суспільного розвитку;

професійно-педагогічний і соціальний обсяг перетворень; ступінь професійно-педагогічного та соціального відтворення (широта круга споживачів і швидкість розповсюдження) [57, с. 127].

Наприклад, за таким критерієм як спосіб здійснення інновації можна підрозділити на:

зміни, які здійснюються всередині традиційної освітньої системи та на її базі (кадри, матеріальне забезпечення тощо) у зв'язку із системними змінами, подіями в суспільстві із залученням нових освітніх елементів. Нова

система будується із запозичених (нових) частин і частин колишньої системи освіти;

зміни в традиційній освітній системі, що здійснюються шляхом дифузії (адаптації) і культурного перенесення (трансферту) цілісних зразків західної шкільної педагогіки у ситуації вітчизняної освіти. Іншими словами, зміни передбачають вкраплення нових елементів у традиційний підхід до освіти.

Зазначене вище надає можливість зробити висновок про те, що інновація є основною формою розвитку сфери освіти, тоді як управління процесом інновації, що включає створення умов для її відтворення, – основним механізмом, який визначає її якість та якість освіти в цілому. У зв'язку з цим, особливого значення набуває визначення суті процесу інновації в освіті та шляхи її впровадження. Одним із таких напрямків впровадження іновацій в розвиток юридичної освіти і є залучення у цей процес юридичних клінік.

1.2. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні

Для розкриття суті поставленої проблеми необхідно висвітлити генезис юридичних клінік. Зокрема, на думку багатьох дослідників “ідея юридичних клінік виникла в США на юридичних факультетах університетів”. Пізніше розвиток цієї інституції поширився на Європу та новоутворені незалежні держави, в тому числі, й Україну, де професія юриста стала найпрестижнішою. На думку О. П. Вашука та Р. Ю. Гери, “на початках юридичні клініки в Україні, запроваджені прогресивними юристами-правозахисниками не мали навчальної мети, а надавали юридичну допомогу малозабезпеченим” [50, с. 5].

З ряду публікацій відомо, що перша юридична клініка в Україні з'явилась у 1996 р. під назвою “Pro bono” – в перекладі з латини означає “На благо” [67; 101]. Хоча в офіційному реєстрі юридичних клінік України

значиться, що вказана юридична клініка заснована у 1995 р. [75]. За іншими даними першою була юридична клініка (Центр практичного навчання) Донецького національного університету (далі – ДонНУ) [131, с. 29]. Однак, врахувавши більше як 20-річний позитивний досвід діяльності юридичних клінік в Україні, необхідно звернути увагу на існування проблем, усунення яких у значній мірі підвищить ефективність їхньої діяльності [114, с. 40].

Однією з таких проблем на сьогодні залишається невизначеність статусу юридичних клінік на законодавчому рівні. З цього приводу В. Кравчук зазначила: “на превеликий жаль, поняття “юридичної клініки” на законодавчому рівні в Україні досі не закріплене, хоча, на наш погляд, нормативне регулювання їх діяльності на сьогоднішній день є необхідним” [98, с. 432]. Деякі з дослідників пояснюють існуючу невизначеність правового статусу юридичних клінік тим, що вони в Україні з’явилися порівняно недавно, а тому не в повній мірі досліджені їхня суть і соціальна користь. За ініціативою активістів юридично-клінічної освіти, пізніше Асоціації юридичних клінік України, та підтримкою з боку профільного національного Міністерства, вони створені у 51 вищому навчальному закладі в усіх областях України [32].

У Польщі, для прикладу, відповідно до законодавчого акта про вищу освіту від 12 вересня 1990 р. організації типу юридичних клінік (юридичні консультації – “poradnie prawne”) створені та працюють на підставі статуту навчального закладу, при цьому керівництво вишу уповноважене та зобов’язане здійснювати нагляд за діяльністю таких консультацій, роботою їх працівників та студентів [47].

Хоча доцільно констатувати, що певне правове підґрунтя розвитку ЮК в Україні також існувало. Зокрема, Програма правової освіти населення України, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. [98], закріпила курс розвитку в державі правової освіти та виховання громадян в дусі поваги до закону і прав людини. З цією метою було

затверджено і Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [6].

Згодом, 18 жовтня 2001 р., з метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки Указом Президента України була затверджена Національна програма правової освіти населення [18].

Відповідно до чинного на той час Закону України “Про вищу освіту”, Указу Президента України від 18 жовтня 2001 року “Про Національну програму правової освіти населення”, Наказу Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р. в університетах та інститутах створюються структурні підрозділи – юридичні клініки [14]. У даний час формуються власні українські стандарти для діяльності юридичних клінік.

В Україні створення юридичних клінік набуло значного поширення. Так, за даними реєстру Асоціації юридичних клінік на червень 2014 р. зареєстровано 57 юридичних клінік [75]. Тут проглядається динаміка процесу функціонування юридичних клінік, який перебуває у постійному русі. Кількість юридичних клінік в Україні залежить від різних факторів і чинників, в першу чергу від ентузіазму організаторів юридичних клінік і прихильників юридично-клінічного руху, правового статусу юридичної клініки, їх стабільного фінансування і матеріального забезпечення та підтримки різних інституцій. Кожна з них обирає свій напрям і спеціалізацію в певних галузях права: цивільному, кримінальному, господарському, екологічному. Юридичні клініки створюються на базі юридичних вищих навчальних закладів і факультетів у різних організаційно-правових формах, де студенти старших курсів під керівництвом викладачів-кураторів надають безкоштовну юридичну допомогу малозабезпеченим верствам населення, що є вкрай важливим для майбутніх фахівців, які на практиці мають змогу застосувати отримані правові знання та виробити професійні навички юриста. Тут доречно підкреслити, що головна мета

юридичних клінік – це навчання студентів-клініцистів щодо практичного виконання обов’язків юриста у різних ситуаціях його діяльності. Тому це важливе відповідальне освітнє-соціальне завдання зможуть успішно організувати викладачі-куратори, які є високопрофесійними викладачами-науковцями з глибоким володінням юридичної практики, або високопрофесійні юристи-практики з ґрунтовною науково-методичною підготовкою. З цього приводу А.О. Галай підкреслив, що “для якості роботи юридичної клініки як переважно студентської організації слід передбачити спеціальні заняття з її членами, що мають проводити професійні викладачі, бажано з числа осіб, які здобули досвід практичної діяльності” [55, с. 9].

За ініціативою ентузіастів юридично-клінічного руху, їх активної участі у розвитку практичної правничої науки (А. О. Галай, М. В. Дулеби, В. А. Єлова, Ю. І. Матвеевої, Ю. А. Моїсєєва, В. В. Молдована, М. В. Удодата ін.) і підтримки багатьох міжнародних правничих організацій та благодійних фондів, юридична клінічна освіта в Україні продовжує розвиватися. Так, у 2003-2004 роках було створено Асоціацію юридичних клінік України, до складу засновників якої ввійшло 18 юридичних клінік із 14 регіонів України. Діяльність Асоціації спрямовано на підтримку юридичних клінік, приведення нормативів, стандартних вимог до юридичних клінік в руслу законодавства України. Крім того, на порядку денному роботи Асоціації – вдосконалення навчальних програм для юридичних клінік з їх подальшим упровадженням у навчальні плани й закріпленням на рівні Міністерства освіти і науки України [117]. Функціонування найбільш дієвих юридичних клінік у юридичних ВНЗ та на юридичних факультетах України підтвердило, що виконання всіх вимог забезпечення ефективності їх роботи гарантує конкретні результати, позитивну оцінку і підтримку Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України [94].

Новий етап посилення діяльності юридичних клінік розпочався після прийняття у серпні 2006 року Міністерством освіти і науки України наказу “Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого

навчального закладу” [14]. Саме цим Положенням було закріплене визначення “юридичної клініки” як підрозділу вищого навчального закладу III-IV рівня акредитації, що здійснює підготовку спеціалістів, магістрів за напрямом “Право” та створений для отримання практичних навиків студентами. Тобто воно фактично визнавало юридичну клініку як необхідний підрозділ будь-якого вищого навчального закладу III-IV рівня акредитації, що мав юридичний факультет. Також у 2006 році було скликано перший Всеукраїнський з’їзд юридичних клінік України, який у певній мірі активізував їх роботу.

З огляду на мету дослідження доречно з’ясувати, що є “юридична клініка”. І вирішення вказаного завдання полегшила дисертаційна робота М. Лоджука, в якій автор детально розглянув різні авторські підходи до розуміння поняття “юридична клініка”. Так, “О. О. Орлова визначення, подане в Положенні, визнала не повним, тому що юридична клініка є різновидом юридичної освіти як курс, який передбачив наявність двох компонентів (викладачі та студенти), організований навчальним закладом через викладачів-фахівців практичного права та є офіційно введений до розкладу занять як обов’язковий чи факультативний предмет, а також завбачує надання безоплатної правової допомоги населенню” [131, с. 44].

М. Т. Лоджук вказав на призначення юридичної клініки, яке полягає у переслідуванні двох основних цілей: освітньої (набуття студентами практичних навичок у процесі надання правової допомоги) та соціальної (надання правової допомоги на безоплатній основі тим, хто не може звернутися за платними правовими послугами). Освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів [130, с. 9].

Інша дослідниця О. М. Доброхотова, це поняття подає “як особливу частину вищої юридичної освіти, що дозволяє свідомо та цілеспрямовано формувати у студентів навички професійної діяльності на основі організації

такої форми навчання як керована викладачем практика надання правової допомоги малозабезпеченим особам. При цьому соціальна місія юридичної клініки – забезпечення доступу окремих категорій населення до права – дозволяє поєднати навчальну та виховну роботу, збагатити емпіричну базу наукової діяльності, яка безпосередньо формується студентами та викладачами у ході функціонування юридичної клініки” [127, с. 45].

А. О. Галай “запропонував розглядати юридичну клініку як особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що має прояв у створенні для студентів можливості при навчанні практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу”. На його думку “юридична клініка є структурним підрозділом чи громадським формуванням юридичного вищого навчального закладу (факультету), яке створюється для практичного навчання студентів-юристів навичок майбутньої професії шляхом здійснення соціально-орієнтованої правозахисної діяльності та правової просвіти під керівництвом викладацького складу” [55, с. 46].

У цьому ж плані, актуалізуючи юридично-клінічний рух, А. Галай зазначив, що “одним із елементів розвитку вищої юридичної освіти в Україні є активна інституалізація юридичних клінік у ВНЗ. Адже, “юридична клініка” – це особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється в створенні для студентів можливості під час навчання практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та правозахисну роботу” [55, с. 4].

З цього приводу доречно підкреслити незаперечну цінність “юридичної клініки” для підготовки висококваліфікованого юриста-професіонала словами О. Ващук і Р. Гери про те, що “навчання в юридичній клініці має свої переваги над звичною системою академічної освіти. Адже жодні інші методи – ні розв’язання задач, якщо навіть їхні фабули взято з життя, ні організація навчальних судових засідань, дебатів і конкурсів, ні практика в

органах державної влади – не можуть так наблизити студента до фахової діяльності, як робота в юридичних клініках” [50, с. 5-6].

Заслуговує на увагу й оцінка юридичної клініки В. С. Журавського та О. Л. Копиленка, які відзначили, що “робота молодих юристів у юридичних клініках дозволяє усвідомити цінність і значення отриманих теоретичних знань та оволодіти методологією і процесуальною технікою застосування цих знань на практиці” [95, с. 43].

На думку В. А. Єлова, “юридична клініка – це навчання під час проходження практики, організоване на базі навчального закладу, у ході якого науковий, навчальний та практичний напрямки реалізуються у процесі спільної діяльності викладачів і студентів, створюючи при цьому новий вид взаємовідносин між ними” [62, с. 46].

Для розкриття значимості юридичних клінік доречно з’ясувати, які завдання вирішує запровадження цих інституцій. З точки зору М. В. Удада це: “поєднання теоретичного навчання з практикою; формування у студента юриста професійних навичок; вирішення цілого ряду соціальних проблем регіону; формування у студентів активної суспільної позиції і правосвідомості” [60, с. 7]. За твердженням В. В. Молдована, юридичні клініки розв’язують важливі завдання, а саме: надають студентам юридичних клінік можливості набути навичок практичної діяльності за фахом; створюють місця для проходження студентами навчальної виробничої практики; надають громадянам соціально-вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій; проводять заходи з правої освіти населення; забезпечують можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних структур та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності тощо [70, с. 11]. Крім вищезазначених завдань О. Л. Соколенко виділяє ще й на такі: проведення теоретичних і практичних занять за результатами діяльності юридичної клініки; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів та інших заходів з актуальних

правових питань; співробітництво з іншими юридичними клініками ВНЗ України та за межами держави [117, с. 44].

Прикладом успішного й ефективного використання “юридичної клініки” в навчальному процесі як інноваційної програми розвитку юридичної освіти у ВНЗ може слугувати створення і генезис “Тернопільської юридичної клініки” (далі – ТЮК) на базі Тернопільського національного економічного університету (далі – ТНЕУ). Будучи ентузіастами юридично-клінічного руху, члени Тернопільської міської громадської організації “Правозахисна організація “Аквітас” (далі – ТМГО ПО “Аквітас”), заснованої викладачами кафедри теорії держави і права ТНЕУ, з ініціативи і під керівництвом голови ТМГО ПО “Аквітас” (завідувача кафедри теорії держави і права), в 2006 р. створили “Тернопільську юридичну клініку”. Її діяльність була організована з метою підвищення якості практичної складової підготовки студентів-юристів шляхом ліквідації диспропорції між теоретичними знаннями і практикою на основі договору між деканом юридичного факультету ТНЕУ і головою ТМГО ПО “Аквітас” та відповідно до вимог Наказу Міністра освіти і науки, молоді та спорту України № 592 від 03.08.06 р., спрямованого на підвищення рівня знань, умінь і навичок студентів юридичного факультету, впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері надання юридичних послуг і проведення правопросвітницьких заходів. За результатами конкурсного відбору за програмою “Імплементация діяльності юридичних клінік у сфері правового захисту громадян та процеси вдосконалення практичної освіти ВНЗ”, ТМГО ПО “Аквітас” від Міжнародного фонду “Відродження” отримала грантове фінансування проекту № 2604981. Це суттєво активізувало розвиток ТЮК, підвищило його ефективність, матеріальну спроможність і в цілому мотивувало активну дієвість членів організації та надало їй офіційного визнання [36].

Свою роботу ТЮК проводила у складі п’яти навчально-консультаційних груп на чолі із викладачами-кураторами (переважно з

викладацького складу кафедри теорії держави і права юридичного факультету) та п'яти-шести найбільш активних студентів-консультантів у кожній групі.

Навчально-консультативні групи ТЮК проводили почергово, впродовж тижня, одноденні заняття, відповідно до розробленого графіку, поза межами навчального часу, з 15 до 18 год. в офісі громадського об'єднання. При цьому основною метою діяльності кожного викладача-куратора і в цілому навчально-консультативної групи було здобуття вмінь і навичок з практичного надання юридичної допомоги конкретному громадянину, яке проходило у формі інтерв'ювання (отримання інформації про правову проблему), налагодження тісної комунікації з клієнтом, пошуку і вивчення законодавчих актів, які регулювали дану проблему, вироблення правової позиції та консультування заявника, в ході наступної зустрічі з ним. Вказані заходи проводилися клініцистами при участі викладача-куратора і наданні ним методичних порад щодо вчинення тих чи інших дій, а в разі відсутності звернень – клініцисти розглядали фабули, розроблені викладачем-куратором [36].

Ефективності робота ТЮК досягла завдяки: постійному контролю та допомозі з боку керівника юридичної клініки (голови ТМГО ПО “Аквітас”); проведенню періодичних семінарських занять із студентами і викладачами-кураторами, залученими до її діяльності; підтримкою студентської ініціативи, спрямованої на покращання роботи юридичної клініки; налагодженням зв'язків із громадськістю, судами, правоохоронними органами та тісною співпрацею з Асоціацією юридичних клінік України, в першу чергу – з її головою М. В. Дулебою. Активна участь ТЮК в усіх планових заходах, організованих Асоціацією (осінні, зимові, весняні школи з юридично клінічної освіти, наукові конференції, тренінги, змагання, з'їзди, науково-методичні семінари, Всеукраїнські олімпіади юридичних клінік з інтерв'ювання, Засідання міжвідомчих робочих груп з нормативно-правового забезпечення діяльності юридичних клінік України тощо) та їх

фінансове забезпечення “Фундацією юридичних клінік України” стала потужною науково-методичною підтримкою, матеріальною базою її розвитку та якісного впливу на практичну підготовку студентів-клініцистів [36].

Для покращання рівня освіченості членів ТЮК з ними проводилися щомісячні збори за участю викладачів-кураторів, які надавали теоретичну та практичну допомогу щодо вдосконалення діяльності юридичної клініки, спрямовували роботу студентів, допомагали у виборі необхідної юридичної літератури, у формуванні юридичної позиції, у встановленні контактів з юристами-практиками. Однак пріоритетним завданням юридичної клініки було проведення із студентами-клініцистами інтерактивних занять з практичного права [36].

І ще важлива проблема у роботі юридичної клініки – це не повне визнання їх стаціонарними базами навчальної практики, оскільки юридичні клініки сьогодні не є традиційною формою проведення початкової практики студентів юристів. Встановлено, що лише в одній третині ВНЗ, у яких діють юридичні клініки, вони визнані базами щорічної навчальної практики студентів-клініцистів. На думку О.А. Галая “якщо, не зважаючи на певну невизначеність для українських реалій, юридична клініка сьогодні здебільшого розглядається як якісний прояв позааудиторного навчання правничої професії, то її розуміння як форми організації навчальної практики залишає бажати кращого” [55, с. 15].

Науковець, стверджуючи тезу про користь проходження практики студентами-правниками у юридичних клініках у порівнянні з поширеними традиційними формами практики у судових і правоохоронних органах, в місцевих органах влади, вказує на не завжди якісність й бездоганність останніх з позиції навчальних результатів [55, с. 20]. І навпаки він виокремив особливості прояву навчальної практики в юридичній клініці, які підтверджують її дієвість, зокрема це: “організація у двох формах: протягом навчального року (семестру) та традиційно, водночас з іншими базами

практики; координація практики: поєднуються функції керівників від юридичних клінік і бази практики; завдання (індивідуальний план) практики включають як поширені форми роботи юридичної клініки, так і особливі моменти відповідно до спеціалізації юридичної клініки (судова, адвокатура, правопросвітня робота та ін.); документальне оформлення, що включає спеціальні форми, поширені в документообігу юридичної клініки” [55, с. 23]. Також підкреслені інші переваги керування практикою представниками юридичних клінік, зокрема: “керівником такої практики є професійний викладач, який наділений необхідними методиками викладання і має можливість пояснити попередньо й у процесі проходження практики незрозуміле або необхідне; протягом практики він дає пояснення щодо ведення щоденника, написання звіту, збирання додатків до звіту, оскільки володіє цією інформацією в повному обсязі й знає критерії вимог щодо документального супроводу практики: той самий керівник несе відповідальність за практикантів, які ввірені йому на час проходження практики, його обов’язок – нести персональну відповідальність за їх життя і здоров’я протягом часу відвідування останніми практики” [55, с. 25]. Отже, вищевказані аргументи цілком повно вказують на доцільність використання юридичної клініки як бази навчальних практик студентів-клініцистів і з цим ми абсолютно погоджуємося.

Підсумовуючи, доцільно підтвердити, що “зараз вже ніхто не піддає сумніву значимість роботи юридичних клінік. Для правничих закладів і факультетів мати у своїй структурі юридичну клініку є справою престижу. Юридичні клініки стали одним з необхідних і невід’ємних елементів навчального процесу, оскільки дозволяють студентові подолати розрив між теорією і практикою, між навчанням та реальними юридичними справами, переосмислити з точки зору практики. Проте юридичні клініки не завжди відповідають стандартам і встановленим вимогам для даної роботи внаслідок відсутності науково-методичної бази, недостатністю інформаційних ресурсів і практичного досвіду та їхньої мотивації для такої успішної роботи [56, с. 5].

1.3. Методологія наукової розвідки

На думку науковців, при оцінці значимості методології як сукупності засобів, підходів до досліджувальних явищ, саме цей обраний інструментарій є більш важливим чим в цілому результати самого дослідження. За визначенням М. В. Кравчука, “методологія – це наука про систему підходів, методів, способів наукового дослідження, а також теорія про їхнє використання при вивченні досліджуваних явищ” [67].

На думку Г. Федорова, метод науки визначається як шлях, спосіб, знаряддя, засіб пізнання. Кожному конкретному методу притаманні визначені прийоми, принципи, правила освоєння дійсності. По-іншому метод розуміється як система правил (вимог), сформульованих на основі знань закономірностей досліджуваної реальності і зорієнтованих на людину в її пізнавальній діяльності [68, с. 32].

Р. Калюжний визначає метод як правило чи припис щодо цілеспрямованої теоретичної або практичної діяльності, що містить знання про раціональні способи та прийоми її здійснення. Сутність і зміст принципів та методів пізнання для кожного наукового дослідження, галузі знань чи навчальної дисципліни у великій мірі визначаються об’єктом і предметом цієї науки, а також їхніми завданнями [64].

Отже, методологія за змістом і обсягом значно ширша від методу. Деякі автори виділяють методологію як різновидність окремої, особливої науки, яка основним завданням має безпосередню розробку і вдосконалення системи прийомів, способів наукового пізнання.

Ми розділяємо думку М. В. Кравчука, що сучасна методологія – це складне за змістом і формами вияву утворення, що характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами до вивчення історико-правового процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників й осягненні та розумінні ними історико-правового

світу, умовами їх соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації у світі [68, с. 32].

Як зазначає А. Фурман, методологія – це, “передусім, мистецтво осмисленого, майстерного, вишуканого й результативного мислення на предмет того, яким шляхом йти не лише до наукової істини, а й до життєвої правди та людської святості” [68, с. 32].

За П. М. Рабіновичем до методології входить система підходів, методів, засобів науково-юридичного дослідження основними складовими, яких є наступні елементи:

- філософсько-світоглядні підходи: наприклад, матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об’єктивних соціальних, зокрема право-державних, закономірностей і можливостей їх пізнання, здобуття об’єктивно істинних знань;

- загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або більшості наук (наприклад, структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури: аналіз, синтез та ін.);

- групові методи, тобто такі, які застосовуються лише у певній групі наук, скажімо тільки у суспільствознавстві (наприклад, метод конкретно-соціологічного дослідження);

- засоби дослідження, тобто способи виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про право-державні факти, явища – емпіричні засоби і способи пояснення фактів, виявлення зв’язків між ними, побудови понять, концепцій, прогнозів та ін. – теоретичні засоби;

- спеціальні методи, тобто такі, що є прийнятними лише для дослідження предмета саме юридичної науки (наприклад, способи уясування (тлумачення) юридичних норм, специфічні методи узагальнення юридичної практики) [111].

Усі названі групи методів і засобів є необхідними для проведення повноцінного, всебічного, завершеного дослідження правової матерії. Проте

їх роль у науковому пошуку є різнозначимою. Зокрема, філософсько-свідоглядні підходи є концептуальними, оскільки визначають стратегію дослідження, його загальну спрямованість, зумовлюють оціночну інтерпретацію. Без такого оцінювання пізнання явищ взагалі не можливе.

За твердженням вчених класифікація методів теорії держави і права є досить актуальною для всієї юридичної науки, хоча залишається мало розробленою темою. М. С. Кельман пропонує одним з варіантів такої класифікації методів:

1. Методи правового регулювання (буття): пізнання, регулювання;
2. Методи пізнання держави і права: загальнофілософські, загальнонаукові, спеціальні, приватноправові;
3. Методи реалізації методологічних функцій: теоретичний, логічний;
4. Політико-управлінські методи: економічні, педагогічні, правові, психологічні;
5. Методи реалізації державної влади: переконання, заохочення, примусу;
6. Пояснювальні методи: порівняння, опис, аналогія, відмінність, вказівка на причини, складання найпростішої моделі [97].

Методологія юриспруденції поряд з методами відносить до важливих її складових і принципи загальнотеоретичного пізнання держави і права, основними з яких є:

Принцип історизму (хронології) – вимагає розгляду державно-правових явищ в розвитку, історичному взаємозв'язку в хронологічному порядку. Теорія встановлює причини їх походження, визначає основні етапи розвитку і з цієї позиції дає наукову оцінку сучасної держави і права.

Принцип об'єктивності – означає істинне відображення державно-правової дійсності в науковому знанні, відтворення її такою, якою вона є реально. Теорія дає визначення основних понять держави і права, виявляє їх сутність, формулює загальні закономірності їх функціонування, в яких відображена об'єктивна дійсність, реальні явища правового життя.

Принцип конкретності – вимагає точного врахування всіх умов, в яких знаходиться об’єкт пізнання, виділення головних і суттєвих властивостей, зв’язків і тенденцій його розвитку.

Принцип плюралізму – означає багатоаспектність наукового пізнання і одночасно його універсальність, оскільки при цьому враховуються не тільки протилежні і суперечливі погляди на одне явище, але й різні уявлення про їх походження, сутність, соціальну спрямованість, структуру, перспективи розвитку.

Принцип всебічності – досягається шляхом з’ясування різноманітних поглядів на проблему, виявлення її сутності та зв’язків з іншими явищами, враховуються також протилежні і суперечливі погляди на даний об’єкт, використовується вся гама методологічного інструментарію для отримання різних характеристик.

Принцип науковості – передбачає уникнення “міфотворчості, утопізму, вульгаризму, ствердження примату об’єктивного наукового знання над інтересами і настановами певних груп науковців” [68, с. 35].

Теорія держави і права, виконуючи методологічну функцію, формулює категорії, принципи, ідеї і висновки – базові для юриспруденції, навчає прийомам юридичної техніки, основам використання наукових методів пізнання правової матерії. Отже вона є наукою методологічною [65].

Методологія загальної теорії держави і права – це сукупність обумовлених філософським баченням теоретичних принципів (начал), методів, прийомів, способів та інших інструментів дослідження державно-правової матерії [68, с. 36].

Методологія теорії держави і права – це сукупність основних положень і вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-діалектичних законів та категорій, загальнологічних принципів, методів, способів і прийомів, які використовуються з метою визначення основних понять та категорій юриспруденції, загальних законів, закономірностей виникнення, розвитку й функціонування держави і права [68, с. 36].

Методологія теорії держави і права – система загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їхнього застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їхнього пізнавального використання [77].

Методи теорії держави і права – це сукупність, система прийомів, способів і операцій практичного засвоєння дійсності, масив наукового інструментарію, які виражають вихідні позиції й підходи до досліджуваних явищ, за допомогою яких здійснюється пізнання державно-правової матерії.

Методи теорії держави і права – це відповідні способи (підходи), що дають змогу з'ясувати й отримати знання про основні поняття та категорії юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. За допомогою цих методів впорядковується необхідний науковий або навчальний матеріал для його подальшої систематизації й узагальнення [68, с. 37].

Методи теорії держави і права поділяються на: філософсько-світоглядні, загально-наукові, приватно-наукові, спеціальні методи [68, с. 37].

Методами вивчення теорії держави і права є:

1. Діалектичний – вивчення правових явищ у їх багатогранності і зв'язку. Застосування цього методу передбачає використання законів діалектики та філософських категорій: перехід кількісних змін у якісні; єдності і боротьби протилежностей; зміст і форма; заперечення заперечення; свобода й відповідальність; історичне і логічне; випадковість і дійсність, що забезпечує недопущення упередженості, необ'єктивності.

2. Метафізичний – вивчення держави і права як інститутів, які існували, існують і будуть існувати незалежно від волі людини, вічно, незмінно, поза зв'язком і розвитком. Прихильники цього методу пояснювали використання його для фіксації певного стану на певному етапі, наприклад

стану право законності. Обмеженість його в тому, що розглядає явища і предмети поза їхнім внутрішнім зв'язком, в незмінному стані.

3. Історичний (хронології) – завдяки цьому методу здійснюється аналіз історичного розвитку держави і права, висвітлюється держава і право послідовно, в хронологічному порядку.

4. Конкретно-соціологічний – полягає в дослідженні державно-правових явищ в зв'язку з іншими явищами суспільного життя шляхом з'ясування думки суспільства через тестування, телефонні опитування, аналіз статистичних, архівних даних, анкетування тощо.

5. Нормативно-догматичний – полягає у вивченні самих правових явищ, юридичних норм в їхній догматичній сутності, їх зовнішній обробці і класифікації. Цей метод є різновидом метафізичного методу, оскільки догму сприймають як закінчену думку, положення, вчення, які вважають вічними істинами за будь-яких умов життя. Однак, в окремих випадках правові принципи, норми права можна розглядати як правові канони, як аксіоми і презумпції, що сприймаються без доведення. Наприклад, принцип рівності перед законом, справедливості, відповідальності перед судом, презумпція невинуватості тощо, можна оцінити як правові догми, які визнані істинними і науково обґрунтованими. Отже, основним завданням даного методу – аналіз змісту діючого законодавства.

6. Порівняльно-правовий (асоціативний) – завдяки цьому методу встановлюється тотожність чи відмінність порівнюваних правових явищ, здійснюється зіставлення їхніх подібних рис, характерних ознак, що забезпечує вияв історичної послідовності розвитку, взаємозв'язків і на цій основі створюється можливість класифікувати правову матерію, формулювати висновки за аналогією.

7. Формально-юридичний (догматичний) – суть полягає в описі державно-правової практики, зовнішніх ознак держави і права як абстрактних категорій без взаємодії з іншими суспільними явищами.

Використовується для аналізу чинного законодавства. Цей метод дозволяє з'ясувати зв'язки між внутрішнім змістом і зовнішньою формою.

8. Функціональний – цей метод використовується у з'ясуванні змісту функцій держави і права, що забезпечує більш глибоке пізнання сутності державно-правових явищ, механізмів їх взаємовпливу, пошуку напрямків їхнього удосконалення і підвищення ефективності. Оскільки держава і право мають функціональну природу, то метод забезпечує розуміння місця цих інститутів у суспільному житті, їх призначення у регулюванні суспільних відносин.

9. Статистичний –суть полягає у зібранні і вивченні кількісних змін у державно-правовому житті та встановленні, на основі обробки цих масових цифрових спостережень, характерних закономірностей, аналізу державно-правових явищ, які відрізняються повторністю. Аналізу може піддаватися статистичний облік, наприклад, звернення громадян зі скаргами на діяльність правоохоронних органів у різні періоди, зазначений в архівних матеріалах для встановлення певних тенденцій.

10. Формально-логічний – він дає можливість в ході дослідження держави і права уникнути випадковостей, впливу окремих факторів, другорядних чинників, несуттєвого. Саме закони формальної логіки забезпечують отримання об'єктивної істини в праві, унеможливають хибкі судження, непослідовність мислення та логічні помилки. Особливо важливий цей метод для розкриття змісту й аналізу правових категорій, термінів, для тлумачення норм права.

11. Аналіз – розподіл складного теоретичного матеріалу про державу і право на складові частини і дослідження особливостей його частин.

12. Синтез – вивчення державно-правових інститутів, явищ шляхом їх об'єднання і розгляду як одного цілого, виявлення його закономірностей.

13. Метод сходження від абстрактного до конкретного – вивчення здійснюється частинами, у першій і стадії об'єкт сприймають як щось ціле, а

на другому етапі об'єкт пізнається по частинам. Наприклад – система права, далі до конкретики - інститут права, норма права.

14. Прогностичний – сукупність підходів, засобів, які дають можливість створити науково-обґрунтований прогноз перспективного розвитку державно-правової дійсності, передбачити розвиток державно-правових реформ.

15. Правового моделювання – передбачає створення, на основі пізнання державно-правових явищ, процесів, ідеальних моделей держави і права, зокрема, форми держави, нормативно-правового акту тощо. Цей метод як спосіб вивчення спрямований на відтворення механізму дії держави і права, процесу правового регулювання.

16. Тлумачення змісту правових норм (інтерпретації) полягає в роз'ясненні і з'ясуванні та доведення до користувачів змісту правових норм, що підготовлені за складними правилами формальної логіки та граматики, у більш простій формі. У інтерпретаційному процесі використовується низка способів тлумачення: філологічний – на основі аналізу змісту термінів правової норми; історичний залежно від мотивів, мети та передумов прийняття норми; системний – з'ясування вимог правової норми в залежності від її місця в системі права та взаємозв'язку із іншими правовими приписами.

17. Правового експерименту – передбачає апробацію, перевірку, пошук емпіричних даних, прогнозів, гіпотез, характеристик у менших масштабах для встановлення ефективності й отримання достовірних результатів метою їх подальшої реалізації. Соціальні експерименти передбачають пошук більш якісних систем управління суспільством.

18. Системно-структурний – поєднання двох нерозривно пов'язаних між собою методів системного і структурного полягає в тому, що будь-яка система складає цілісну множину елементів, взаємодія, яких створює нові, не характерні окремо для елементів, якості.

19. Узагальнення проявляється у формі переходу відображення оцінки й аналізу одиничних фактів, явищ до змісту загальних, особливих, ознак і якостей і в цілому дійсності.

20. Синергетичний ґрунтується на аналізі і надані підвищеної значимості процесам випадковостей, довільної організації. Дія цього методу проявляється у намаганні обґрунтувати вагомість самоуправління, суб'єктивного фактору, випадковостей в еволюції державно-правових інститутів.

21. Перехід кількісних змін у якісні – завдяки цьому методу якісний зміст державно-правових явищ і процесів одержує свій кількісний вираз, що забезпечує їх кількісну і якісну визначеність. Якісний аналіз є проникненням в сутність досліджуваних явищ, ідентифікує їх, а кількісний конкретизує ці явища, виокремлюючи особливості, що в цілому спрощує проблему їхнього вдосконалення.

22. Екстраполяція – передбачає поширення висновків, одержаних у ході дослідження попереднього періоду, на сучасний. Вона сприяє науковому прогнозуванню [65; 80].

Знання методології відноситься до найбільш складних тем юриспруденції. Воно відбиває організацію і засоби реалізації наукового і практичного потенціалу правової активності. Саме юридична методологія вміщує в собі найбільшу інтелектуальну напруженість правового життя, оскільки цілеспрямована на пошук абсолютної істини [80].

Відповідно до рівнів наукового пізнання держави і права методи теорії держави і права можна класифікувати на: емпіричний, експериментально-теоретичний, теоретичний і метатеоретичний:

методи емпіричного рівня: спостереження; порівняння; анкетне опитування, співбесіда, тести, метод проб і помилок тощо;

методи експериментально-теоретичного рівня: експеримент; аналіз і синтез, індукція і дедукція, правове моделювання, гіпотетичний, історичний і логічний тощо;

методи теоретичного рівня: абстрагування, ідеалізація, формалізація, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аксіоматика, узагальнення тощо;

методи математичного рівня: діалектичний і метод системного аналізу [65].

Отже, загальнотеоретична юриспруденція повина виконувати не тільки функцію пізнання всіх змін в сфері права і держави та її категоріальне закріплення, але й покликана виробляти відповідну методологію дослідження і виконувати евристичну функцію, визначати можливості використання правових засобів та інститутів держави при зміні індивіда і суспільства, окреслювати шляхи їх адаптації до нових умов [72].

Методологічну основу магістерської роботи становить *діалектичний метод*, який є вченням про найбільш загальні закономірні зв'язки розвитку буття та свідомості. За допомогою діалектичного методу проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина проаналізовано у взаємозв'язку і взаємозалежності, цілісності, всебічності та динаміці.

Історичний метод дав змогу дослідити генезу юридичних клінік та юридичної клінічної освіти (підрозділ 1.2).

Завдяки *спеціально-юридичному* методу здійснено аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання безоплатної правової допомоги та діяльності юридичних клінік (підрозділи 1.1 та 1.2). Характер та обсяг предмета дослідження зумовили також використання *формально-логічного методу* – для визначення основних понять у даній сфері відносин (підрозділи 1.2, 2.1); *системно-функціонального* – для аналізу місця та ролі юридичних клінік в системі захисту права та свобод людини і громадянина, принципів їх організації та діяльності, соціального призначення та функцій (підрозділи 1.2, 1.3), *порівняльно-правового методу* – для порівняльного аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду організації та функціонування юридичних клінік як однієї з інституцій забезпечення права на правову допомогу, зарубіжних стандартів здійснення такої діяльності (підрозділи 2.1, 3.1).

Принцип моделювання та прогнозування дав можливість розробити рекомендації щодо оптимізації діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги, передусім малозабезпеченим громадянам (підрозділ 3.2).

Висновки до 1 розділу

Стратегічна мета реформування й модернізації вищої освіти і науки в Україні – створення ефективного інноваційного освітнього середовища у вищих навчальних закладах через сприяння прогресивним нововведенням, упровадження найсучасніших технологій і моделей навчання.

Створення інноваційного освітньо-виховного середовища неможливе без внесення якісно нового змісту у вищу професійну освіту правника, без оптимізації кадрово-педагогічного потенціалу, підвищення рівня науково-методичного забезпечення навчального процесу, впровадження інноваційних технологій і методик викладання, оволодіння дослідно-експериментальними видами діяльності.

Поняття “юридична клініка” є неоднозначним і комплексним, характеристика якого в основному зводиться до двох підходів: інституційного та навчально-програмного. Згідно з першим підходом юридична клініка є структурно оформленим підрозділом вищого юридичного навчального закладу або юридичного факультету, громадської організації чи правової консультації, а у відповідності до другого – складовою частиною навчального процесу (спецкурсом) у виші, інноваційною (інтерактивною) методикою навчання правників з метою набуття студентами практичних навичок шляхом надання юридичних консультацій малозабезпеченим верствам населення на безоплатній основі. На думку більшості дослідників призначення юридичної клініки має прояв у двох основних цілях її діяльності: освітній – навчання студентів практичних навичок у процесі надання правової допомоги; соціальній – надання такої допомоги на безоплатній основі тим, хто не може звернутися за платними правовими послугами. Освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що

зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів.

Методологічну основу магістерської роботи становить *діалектичний метод*, який є вченням про найбільш загальні закономірні зв'язки розвитку буття та свідомості. За допомогою діалектичного методу проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина проаналізовано у взаємозв'язку і взаємозалежності, цілісності, всебічності та динаміці.

РОЗДІЛ II. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНИ

2.1. Організаційні засоби у формуванні юридичних клінік

Належне функціонування юридичної клініки є неможливим також без її ефективної організації, яке полягає не лише у кадровому, інформаційному, матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні, але й нормативному врегулюванні діяльності на локальному рівні (зокрема, у статуті вищого навчального закладу та положенні про юридичну клініку), а також інших внутрішніх актах з організації роботи. Як зазначає О.Г. Мурашин, локальні підзаконні акти – це норми, предметом яких є внутрішні відносини в межах якого-небудь підприємства, установи, організації; такі акти мають багато рис, схожих з відомчими актами, однак їхній зміст і юридична сила більш обмежені; це акти внутрішньої дії (стосуються певного підприємства, установи, організації), виражають засади децентралізації в нормативному регулюванні [107, с. 4].

Для ефективної роботи юридичної клініки, на його думку, слід розробити цілий комплекс внутрішніх актів, що визначатимуть діяльність її керівника, членів (студентів-консультантів), координуватимуть діяльність відвідувачів, а також даватимуть змогу узагальнити та систематизувати результати діяльності, включати матеріали роботи юридичної клініки до змісту навчального курсу “Основи юридичної клінічної практики”. Ці акти можна поділити на такі блоки: 1) установчі (програмні) акти, які регулюють

усі внутрішні та зовнішні відносини, що виникають у зв'язку із заснуванням та функціонуванням юридичної клініки (статут юридичної клініки, положення про юридичну клініку, рішення загальних зборів членів юридичної клініки); 2) організаційні документи, які закріплюють порядок роботи в юридичній клініці, порядок надання консультацій, права та обов'язки її членів (правила роботи в юридичній клініці, етичний кодекс студента-консультанта); 3) документи внутрішнього розпорядку (списки студентів, викладачів-кураторів, графік їх чергувань, вступні тести, що свідчать про конкурсний відбір клініцистів, книг скарг і пропозицій, журнал реєстрації справ, бейджи для працівників юридичної клініки); 4) процесуальні документи, які розкривають зміст та хід розгляду справи, обґрунтовують вироблення позиції щодо справи та спосіб її вирішення (вхідна анкета відвідувача, угода про надання правових послуг тощо) [106, с. 160].

Статути вищих навчальних закладів України юридичного профілю використовуються співробітниками юридичних клінік найменше, а їх практичне значення зводиться до визначення порядку затвердження положень про структурні підрозділи, обрання або призначення на відповідні посади та звільнення із цих посад керівників таких підрозділів (зокрема, керівника та інших співробітників юридичної клініки).

Саме тому першочергове місце серед переліку локальних актів з організації діяльності юридичних клінік належить положенню про юридичну клініку відповідного вищого навчального закладу України, яке повинно відповідати Типовому положенню про юридичну клініку вищого навчального закладу (наказ № 592 Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р.) [14]. Це Типове положення складається із семи розділів: 1) загальні положення; 2) мета та завдання юридичних клінік вищих навчальних закладів України; 3) принципи діяльності юридичних клінік в Україні; 4) організація діяльності юридичної клініки; 5) права та обов'язки студентів; 6) матеріально-технічна база юридичної клініки; 7) фінансування

юридичної клініки.

В ньому передбачено, що створення юридичної клініки як структурного підрозділу вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом “Право” і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, є обов’язковим.

Відповідно до Наказу, метою діяльності юридичних клінік є:

- підвищення рівня практичних знань, умінь та навичок студентів юридичних спеціальностей;
- забезпечення доступу представників соціально-вразливих груп суспільства до правової допомоги;
- формування правової культури громадян;
- підготовка та навчання студентів у дусі дотримання та поваги до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності;
- розширення співробітництва вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями;
- впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг.

Положенням про юридичну клініку регулюються усі питання діяльності юридичної клініки як структурної складової вищого навчального закладу. До цього положення може бути включено також питання про необхідну етичну поведінку “студента-клініциста”, яке покликане звернути особливу увагу студентів юридичної клініки на моральну та психологічну сторони їх роботи. Прикладом такого положення може слугувати Положення про юридичну клініку Тернопільського національного економічного університету (див. додаток В).

Наступним важливим внутрішнім нормативним актом з організації

діяльності більшості юридичних клінік України є правила (порядок, регламент) роботи в юридичній клініці, які можуть бути розробленими та затвердженими безпосереднім керівником такої клініки, або ж прийняті на загальних зборах усіх осіб, які беруть участь у діяльності такої клініки.

Доволі часто з метою належної організації діяльності юридичної клініки як бази навчальної, виробничої, переддипломної та інших видів практики студентів також розробляються окремі положення (порядки).

Також важливим є Етичний кодекс юриста, положення якого є, як правило, частиною Правил роботи в юридичній клініці. Головна мета Етичного кодексу юриста - звернути особливу увагу працівників клініки на моральну, психологічну сторону роботи юриста.

З метою належної організації керівництва діяльністю юридичної клініки та забезпечення її ефективної роботи на рівні вищого навчального закладу розробляються та затверджуються посадові інструкції співробітників (зокрема, керівника юридичної клініки, кураторів, методистів, лаборанта тощо), в яких визначено їх кваліфікаційні вимоги, обсяг професійних навичок та необхідний рівень знань, перелік посадових обов'язків та повноважень, а також підстави для притягнення до відповідальності.

Отже, основними внутрішніми актами з організації діяльності юридичної клініки при вищому навчальному закладі України є: 1) статут вищого навчального закладу; 2) положення про юридичну клініку; 3) положення про проходження практики студентами на базі юридичної клініки; 4) порядок роботи юридичної клініки; 5) посадові інструкції співробітників юридичної клініки; 6) етичні правила діяльності в юридичній клініці; 7) документи про співпрацю тощо.

У діяльності юридичних клінік України студентами-клініцистами, кураторами та відвідувачами юридичних клінік також використовуються організаційні документи та документи, що виникають у процесі надання правової допомоги.

До організаційних документів юридичної клініки слід віднести: 1) план

роботи юридичної клініки на короткостроковий та довгостроковий період; 2) графік роботи юридичної клініки; 3) журнал вхідної та вихідної документації; 4) книга відгуків про діяльність юридичної клініки; 5) список та графік чергувань студентів та кураторів юридичної клініки; 6) заява про вступ до юридичної клініки. Усі організаційні документи юридичної клініки мають бути підписаними чи завізованими її керівником, затвердженими печаткою юридичної клініки (якщо така існує) та зберігатись у відповідному архіві юридичної клініки, який може мати різну кількість розділів і тек у залежності від спеціалізації та обсягу роботи.

Вхідна анкета відвідувача юридичної клініки, в якій останній зазначає питання, що його цікавлять, або викладає інформаційні дані по своїй справі, копії всіх документів відвідувача, які консультант отримує для вивчення обставин справи та які долучаються до особової справи відвідувача (після закінчення консультації вони повертаються їх власнику), а також журнал реєстрації справ, які розглядаються (чи вже розглянуті) співробітниками юридичної клініки, інші документи, які виникають у процесі надання правової допомоги, належать до тих документів, що визначають порядок надання консультацій у юридичній клініці.

Юридична клініка створює особливе середовище, в якому знання від викладача до студента передаються не в штучно створеній обстановці аудиторного заняття, а в середовищі професійного спілкування зі старшим та більш досвідченим колегою. Звичайно, таке середовище певним чином ускладнює роботу педагога, оскільки будь-які допущені помилки матимуть більш серйозні наслідки, ніж у навчальному середовищі. Крім того, різниться сам характер питань, які виникають у студента, адже відбувається процес переосмислення теоретичних знань крізь призму практики правозастосування.

У юридичній клініці викладач і студенти не обмежені формальними вимогами навчального процесу, тому допустимі дидактичні експерименти. Урізноманітнення методик дає змогу збільшувати обсяг навчального

матеріалу, покращувати рівень засвоєння студентами програмового матеріалу з профільних дисциплін, успішно досягти мети навчального процесу – формування юриста-професіонала.

У результаті узагальнення досвіду функціонування юридичних клінік в Україні, нами виділено три групи умов ефективної роботи студентів у юридичній клініці як формі практично спрямованого професійного навчання за напрямом “Правознавство”:

1) чітке правове регулювання юридичної клінічної освіти. Ця група передбачає узгодження нормативної бази діяльності юридичної клініки на міжнародному державному, регіону та внутрішньовузівському рівнях; визначення згідно з нормативами правового статусу юридичної клініки, студентів-клініцистів, викладачів-координаторів; розробка правил прийому клієнтів, режиму роботи, способів інформування населення про надання безкоштовної допомоги тощо;

2) гуманістичної спрямованості педагогічного процесу та організації практичної діяльності в межах юридичної клініки. Ця група умов передбачає реалізацію принципів гуманізації та гуманітаризації професійної підготовки, демократизації управління педагогічним процесом;

3) інтегрування організаційних форм, змістового та методичного забезпечення юридичної клінічної освіти в ході виробничої й навчальної практики, роботи студента над магістерською роботою.

Оскільки правове регулювання юридичної клінічної освіти в подальшому буде висвітлено детально, то ми зупинимося на другій і третій групах умов ефективної роботи студентів у юридичній клініці як формі практично спрямованого професійного навчання.

Друга група – це організаційні умови гуманістично спрямованого освітнього процесу, що передбачає реалізацію в юридичній клінічній практиці принципів поваги до права, законності й справедливості, визнання абсолюту людської гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини;

гуманізму; об'єктивності; безоплатності надання правової допомоги; конфіденційності; компетентності та добросовісності. Вирішального значення в цій групі умов набуває розробка Етичного кодексу юриста, в якому висвітлено моральну, психологічну сторону роботи студентів юридичних факультетів у клініці.

Як відомо, якість педагогічного процесу забезпечується робочим навчальним планом і програмами лекційних занять, семінарів відповідних навчальних курсів. Гуманістичний характер теоретичних і практичних занять, самостійної роботи клініцистів забезпечується самим характером юридичної клініки, яка покликана надавати допомогу соціально незахищеним верствам населення. Переважно клініцисти залучені до вербальних видів пізнавальної та професійної діяльності. В організаційному аспекті гуманістична спрямованість виявляється, на наш погляд, у правильному визначенні кураторами максимальної кількості справ, які студент може опрацювати одночасно, способах контролю за роботою та навчанням студентів, які залучені в юридичну клініку. Організаційні умови впливають зі спеціалізації роботи юридичної клініки. Спеціалізація, вид впливає на загальну структуру та сприяє раціональній організації роботи юридичної клініки. Спеціалізація проводиться за галузями права, які вивчаються в ході професійної підготовки майбутніх юристів. У юридичній клініці можуть утворюватися секції цивільного, трудового, сімейного, пенсійного, житлового права, соціального захисту, цивільного процесуального, адміністративного, конституційного, земельного та екологічного, господарського, кримінального права тощо залежно від поточної й клієнтури.

В управлінській і координаційній сфері доцільно поширювати елементи сучасного менеджменту (технології організації приміщення, контролю за діловодством і документуванням, залучення до фінансування меценатів і спонсорів, створення інформаційної бази, налагодження контактів з іншими юридичними клініками, громадськими та просвітніми

організаціями, проведення спільних семінарів, участь у міжнародних конференціях тощо).

Організація педагогічного процесу в роботі юридичної клініки передбачає планування теоретичних занять з викладачами (колективних та індивідуальних), розробку графіка практичного консультування й нормування витрат часу на роботу клініцистів з клієнтами. Зазначимо, що перевага роботи в юридичній клініці полягає в обміні досвідом викладачів, юристів-практиків та консультантів-студентів юридичної клініки, які мають спільний інтерес і спільну мету.

Важливим елементом організаційних умов успішної юридичної клінічної практики є організація ефективного зворотного зв'язку зі студентами з дотриманням таких вимог: повага студента (заохочувати студентів до правничої практики, формувати прагнення вдосконалювати професійні знання, уміння й навички), надання студентові можливості для самостійності (у ході юридичної клінічної практики студенти самостійно усвідомлюють свої досягнення та недоліки професійної підготовки; викладач у юридичній клініці виконує консультаційну й координаційну функцію) в оцінюванні роботи клініциста починати з визнання позитивних сторін, що додає студентам упевненості у власних силах, спонукає на досягнення вищих результатів.

Незалежно від того, працює студент в імітаційній чи реальній правовій ситуації, він вчиться практично, і викладання спрямоване на виявлення того, що цікавить і має значення для конкретного студента. У цьому плані оцінювання роботи студента має велике значення. Багато педагогів, які працювали в юридичних клініках, вважають, що доцільними методами оцінювання навчальних досягнень студентів-клініцистів є: спостереження за практичною роботою студента; визначення цілей і стратегій студента; роз'яснення студентові позитивних моментів та указівки, над чим варто ще працювати. Кожен студент, який є членом юридичної клініки, періодично готує звіт, у якому указує хід власних роздумів та розкриває послідовність

роботи з клієнтом чи документом. Доцільно для об'єктивності в оцінюванні роботи клініциста враховувати результати звіту самого студента, анкети клієнтів.

Третя група умов передбачає освітню інтеграцію форм, змісту та методів навчання майбутніх юристів. Юридична клінічна практика відбувається після оволодіння циклами фундаментальних дисциплін, у період вивчення профільних курсів. Викладачі й студенти самостійно формують методичну базу, узагальнюють власні напрацювання. Керівництво університету створює можливості використання юридичної клініки як бази проходження студентами старших курсів виробничої практики.

У методичному забезпеченні відповідного теоретичного курсу акцент роблять на формуванні колективного рішення шляхом проведення дебатів, “мозкового штурму”, використання методик взаємонавчання, самонавчання, роботи в малих групах, рольових ігор, інсценування, демонстрування, моделювання життєвих і професійних ситуацій, організації спостережень, правового коментування, самооцінки студентами власних дій і дій одне одного, обговорення зразків письмових документів, зразків спеціальних відеозаписів, організації та проведення екскурсій, зустрічей з експертами, юристами-практиками, викладачами правових дисциплін, групового обговорення проблем, з якими стикалися самі студенти.

Варто зазначити, що успішна діяльність юридичної клініки великою мірою зумовлена активністю та ініціативою самих студентів. Їхнє прагнення зрозуміти й вирішити юридичну проблему, усвідомити, як саме працює правнича система, спонукає викладачів якісно та відповідально ставитися до проведення занять з інших дисциплін, актуалізує потребу міжпредметних зв'язків, сприяє реалізації принципів системності юридичної освіти, зв'язку теорії й практики підготовки за напрямом “Правознавство”, наступності та послідовності професійного навчання.

Під час аудиторних занять з основ юридичної клінічної практики широко використовуються інтерактивні методи навчання: евристичні методи

(складання евристичних правил, виконання евристичних операцій - аналогія, узагальнення фактів юридичної практики, аналіз поведінки клієнта, евристична стратегія), методи послідовних наближень (складання плану дій, аукціон правдивих міркувань, поелементне відпрацювання ситуації, спрямоване мислення, гірлянди випадковостей і асоціацій), дискусії, аналіз казусів, робота в мікрогрупах, методи проблемного навчання.

Аудиторні заняття проводяться здебільшого у формі тренінгів, дискусій, засідань круглих столів, проблемних лекцій. Проблематика таких занять може бути різноманітною: правила проведення інтерв'ю з клієнтом юридичної клініки; опитування; аналіз справи й вироблення стратегії розгляду справи; консультування; практикування в техніці складання та ведення юридичної документації; практичне відпрацювання правил юридичної етики.

Безсумнівно, юридична клініка – це додаткове навантаження для студентів і викладачів. Однак саме робота юридичної клініки формує необхідну мотивацію студентів до самоосвіти, слугує дієвим стимулом для підвищення рівня їхньої успішності з інших дисциплін, покращення навчальної дисципліни, розширення наукового й професійного світогляду.

Інтегративна організація юридичної клініки передбачає спеціальну підготовку викладача до аудиторних практичних занять, систематичну перевірку куратором навчальної роботи студента і його роботу з клієнтом, сумісну роботу студентів у мікро- і синектичних групах, можливість систематичного консультування викладачів профільних дисциплін та фахівців- практиків. Успішність справ, що розглядаються в юридичній клініці, забезпечується великою кількістю часу, що відводиться на розгляд проблеми, усебічним аналізом чинного законодавства, координуванням роботи студентів професійними юристами, попередньою розробкою правових проблем у рольових іграх, наприклад, розігрування судового слухання [63, с. 34].

У юридичних клініках елементом соціально-педагогічної інтеграції справедливо вважати проведення бесід з юристами-практиками, представниками різних професій, пов'язаних з проблематикою занять у юридичній клініці. Це – судді, прокурори, адвокати, працівники МВС, адміністративних органів влади, учені. Своєрідними фахівцями можуть виступати громадяни, які раніше зверталися по юридичну допомогу чи самостійно вирішили правову проблему, навіть колишні звинувачені, засуджені. Корисним буде заняття, проведене за участю депутатів, активістів громадських організацій. Запрошені фахівці можуть стати активними учасниками будь-яких інтерактивних занять: дискусії, аналізу казусів, рольових ігор, соціальних проектів. Користь такої співпраці очевидна. Адже саме практики, очевидці можуть прокоментувати дії юриста-початківця, допомогти відпрацювати практичні навички, тим самим забезпечити ефективність інтеграції соціального й освітнього концепту юридичної клініки.

2.2. Правовий статус юридичних клінік в Україні

На відміну від слова “клініка” (з грец. кіпісе - лікування), під яким у суспільстві однозначно розуміють установу лікувального типу, де надання медичної допомоги хворим поєднується з науково-дослідною та педагогічною роботою [51, с. 798], характеристика терміна “юридична клініка” в основному зводиться до двох підходів: інституційний та навчально-програмний. Згідно з першим підходом, юридична клініка – це структурно оформлений підрозділ вищого юридичного навчального закладу чи його факультету, громадської організації чи правової консультації, а згідно з другим – є складовою частиною навчального процесу (спецкурсом) у вищому навчальному закладі, інноваційною (інтерактивною) методикою вироблення у студентів практичних навичок [38, с. 126; 109, с. 17].

Юридична клініка є унікальним навчально-практичним центром

(лабораторією) у складі викладачів і студентів старших курсів, який створюється та функціонує на базі вищого навчального закладу з метою підготовки висококваліфікованих юристів із знаннями не тільки правової теорії, але й практики [122, с. 47]. В юридичній клініці студенти отримують певні практичні навички юридичної діяльності, а також уявлення про потреби простих громадян; дізнаються, як можна захистити та відновити їхні права, свободи та законні інтереси, спираючись на право та закон. При цьому роботу студентів контролюють куратори з числа викладачів навчального закладу або юристів, які мають значний досвід у застосуванні права: вони допомагають “клініцистам” отримати практичний досвід, підстраховують їх, забезпечують компетентне та професійне надання необхідної правової допомоги відвідувачам юридичних клінік. У рамках юридичної клініки студенти також відвідують семінарські та лекційні заняття з використанням інтерактивних методик навчання, на яких вивчають законодавство, правову літературу та процедури (механізми), необхідні при консультуванні, складанні документів процесуального та іншого характеру, представництві інтересів відвідувачів у суді, органах державної влади та місцевого самоврядування, перед третіми особами; обговорюють етичні та практичні питання тощо. Шляхом залучення студентів в юридичну сферу ще під час академічного (університетського) навчання, забезпечується формування юристів, які вміють швидко, за умови обмеженого доступу до джерел права, здійснити аналіз фактичних обставин справи, сформулювати правову позицію, підготувати усну або письмову консультацію, скласти документи правового характеру, грамотно виступити в суді, здійснюючи процесуальне представництво відвідувача юридичної клініки, який звернувся за правовою допомогою.

Як зазначають В. С. Журавський та О. Л. Копиленко, робота молодих юристів у юридичній клініці дозволяє усвідомити цінність і значення отриманих теоретичних знань та оволодіти методологією та процесуальною технікою застосування цих знань на практиці [95, с. 100; 96, с. 5]. Така форма

навчання є набагато ціннішою за класичні практичні заняття, які проводяться у більшості вищих навчальних закладів, оскільки дає змогу спілкуватися з людьми, які дійсно потребують юридичної допомоги, а також сприяє розвиткові навичок спілкування, аналізу інформації, методам психології, що необхідні кожному юристу в його повсякденній роботі [59, с. 3].

Отже, юридичну клініку можна розглядати як інтегровану в навчальний процес вищих навчальних закладів юридичного профілю структуру, метою функціонування якої є набуття студентами старших курсів практичних навичок шляхом надання ними безоплатних юридичних консультацій малозабезпеченим громадянам [123, с. 113].

Разом із тим, О. О. Орлова вважає таке визначення не повним, тому що юридична клініка є різновидом юридичної освіти як курс, який передбачає наявність двох компонентів (викладачі та студенти), організовується навчальним закладом через викладачів-фахівців практичного права та є офіційно введеним до розкладу занять як обов'язковий чи факультативний предмет, а також передбачає надання безоплатної правової допомоги населенню [44, с. 194].

Таке розуміння юридичної клініки відповідає позиції О. М. Доброхотової, яка розкриває це поняття як особливу частину вищої юридичної освіти, що дозволяє свідомо та цілеспрямовано формувати у студентів навички професійної діяльності на основі організації такої форми навчання як керована викладачем практика надання правової допомоги малозабезпеченим особам. При цьому соціальна місія юридичної клініки – забезпечення доступу окремих категорій населення до права – дозволяє поєднати навчальну та виховну роботу, збагачує емпіричну базу наукової діяльності, яка безпосередньо формується студентами та викладачами у ході функціонування юридичної клініки [127, с. 27].

Як вид юридичного навчання, за якого студенти набувають практичних навичок під керівництвом викладачів через надання юридичних послуг населенню, вважають юридичну клініку В. В. Міщук та Є. М. Ключова [71,

с. 90].

Однак, з 2007 р. розпочався поступовий відхід від безпосереднього ототожнення та вживання словосполучення “юридична клініка” як назви спеціальної дисципліни, інтегрованої в навчальний процес вищого навчального закладу у зв’язку із введенням спецкурсу “Основи юридичної клінічної практики”, існування якого було передбачене у згаданому Типовому положенні [38, с. 127]. Разом із тим, в Україні й надалі існують виші, які використовують сполучення слів “юридична клініка” для назви відповідного спецкурсу [55, с. 7].

Свого часу популярним серед дослідників діяльності юридичних клінік був спосіб розуміння цієї правової категорії як освітнього закладу – самодостатнього освітнього інституту, включеного до системи навчання, та який функціонує переважно в межах вищих навчальних закладів юридичної спеціалізації, а також як форми практичного навчання, яка передбачає поєднання процесу практичної підготовки студентів та надання безоплатної правової допомоги певним категоріям населення [84, с. 9].

У 2009 р. А. О. Галай пропонував розглядати юридичну клініку як особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що має прояв у створенні для студентів можливості при навчанні практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу [90, с. 16]. На думку вченого, юридична клініка є структурним підрозділом чи громадським формуванням юридичного вищого навчального закладу (факультету), яке створюється для практичного навчання студентів-юристів навичок майбутньої професії шляхом здійснення соціально-орієнтованої правозахисної діяльності та правової просвіти під керівництвом викладацького складу [92, с. 66].

На думку Голови Правління Всеукраїнської громадської організації “Асоціація юридичних клінік України” В. А. Єлова, юридична клініка – це навчання під час проходження практики, організоване на базі навчального закладу, у ході якого науковий, навчальний та практичний напрямки

реалізуються у процесі спільної діяльності викладачів і студентів, створюючи при цьому новий вид взаємовідносин між ними [62, с. 41].

Ю. М. Савелова визначає юридичну клініку як структурний підрозділ вищого навчального закладу, що здійснює практичну підготовку студентів шляхом залучення їх до професійної юридичної практичної діяльності [46], а в розумінні І. Л. Бородіна та М. М. Новікова юридичні клініки – це студентські громадські центри безоплатної правової допомоги для захисту громадянських прав та інтересів малозабезпечених верств населення з отриманням практичних навичок студентами старших курсів через надання юридичних консультацій населенню [87, с. 20].

Зокрема, 16 листопада 2003 р. Асоціацією юридичних клінік України з метою забезпечення єдиного підходу до організації діяльності юридичних клінік в Україні, відмежування юридичних клінік від інших форм об'єднань студентів та молодих юристів, які надають юридичну допомогу населенню, формування професійних навичок юриста у студентів вищих юридичних навчальних закладів та факультетів були прийняті Стандарти юридичних клінік. Цей документ дав визначення терміна “юридична клініка”, закріпив організаційно-правові форми діяльності клінік. Зокрема, відповідно до ст. 1 Стандартів юридична клініка – це формування у вигляді навчально-практичного центру, який створюється і функціонує на базі вищого навчального закладу (III та IV рівня акредитації, що здійснює підготовку спеціалістів за напрямками “Правознавство”, “Право і правоохоронна діяльність”) за ініціативою ВНЗ чи громадської організації у спільній діяльності з ВНЗ, до складу якого входять викладачі та студенти старших курсів (3-5 року навчання); метою його діяльності є здійснення науково-дослідницької і навчально-методичної діяльності щодо розширення правосвідомості й вдосконалення механізмів отримання навичок правозастосування студентами-правниками при їх підготовці, та правозахисної і правоосвітньої (правопросвітньої) діяльності для соціально-вразливих, соціально-незахищених верств населення, шляхом налагодження

механізму навчально-практичної роботи студентів-правників, залучених до діяльності центру за окресленими напрямками.

Стандартами було встановлено, що юридична клініка функціонує у вигляді структурного підрозділу юридичного вищого навчального закладу чи факультету, фінансується за рахунок ресурсів відповідного вищого навчального закладу чи факультету або інших джерел. Діяльність юридичних клінік, згідно з положеннями Стандартів, повинна бути спрямована на забезпечення практичної підготовки студентів юридичних вищих навчальних закладів та факультетів до професійної діяльності, сприяння розумінню ними соціальної ваги юридичної професії та вирішенню соціальних проблем. І на перше місце Стандарти поставили навчальну функцію юридичних клінік, спрямовану на оволодіння студентами практичними аспектами юридичної професії [26].

Такий підхід підтримує В. М. Кравчук, яка вважає під юридичною клінікою формування, що створене для практичного навчання студентів юридичних факультетів і здійснює правозахисну та правопросвітницьку діяльність на базі громадської організації у співпраці з вищим навчальним закладом. На її думку, більш доречним видається створення юридичних клінік не в структурі навчальних закладів, а з ініціативи і “під патронатом” правозахисних громадських організацій у співпраці з вищим навчальним закладом [98, с. 432].

А. Б. Гутніков під юридичною клінікою розуміє освітню програму, яка передбачає навчання студентів-юристів практичних навичок і професійних відносин, а також включає безкорисливу роботу студентів під керівництвом викладачів із надання правової допомоги особам, які не мають можливостей звернутися до інших суб'єктів надання такої допомоги [82, с. 8].

Сутність юридичних клінік, яка проявляється у самій ідеї їх діяльності, також дозволяє вести мову про їх окремий правовий статус, у структурі якого можна виокремити: 1) поняття, цілі та завдання юридичної клініки; 2) права та обов'язки осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки, та

гарантії їх реалізації; 3) організаційно-правова форма діяльності юридичної клініки; 4) принципи діяльності юридичної клініки; 5) юридична відповідальність осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки.

Без будь-яких сумнівів, юридична клініка в Україні являє собою певну організаційну структуру, де паралельно з викладанням традиційних дисциплін відбувається навчання студентів практичних навичок на підставі реальних (“живих”) справ і проблем.

На думку В. О. Сича, основою функціонування юридичних клінік є синтез інтересів: громадяни, що потребують правової допомоги та не можуть оплатити послуги адвоката, готові звернутися за порадою до студента, аспіранта чи молодого викладача – кваліфікованих правознавців. У свою чергу, студенти та науковці зацікавлені в отриманні практичних навичок, що сприятимуть у майбутньому їхньому працевлаштуванню і подальшій кар’єрі, а надання студентами безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення сприяє формуванню у студентів власних поглядів на юридичну професію, питання етичного характеру, що посилює ефективність роботи правової системи у цілому [116, с. 16]. Таким чином, основними цілями юридичної клініки є навчити студентів застосовувати набуту теорію на практиці і допомогти соціально незахищеним верствам населення [115, с. 286].

На думку А. В. Паршкова та І. М. Смірної, цілями діяльності юридичної клініки є: 1) соціально-орієнтовані (участь у вирішенні соціальних проблем суспільства шляхом надання безоплатної правової допомоги соціально незахищеним групам населення, участь у нормотворчій роботі, надання правової допомоги державним та муніципальним органам влади та місцевого самоврядування, проведення роботи з підвищення правової культури громадян); 2) професійно-орієнтовані (вироблення та удосконалення у курсантів, слухачів, студентів, аспірантів професійних навичок юриста, закріплення на практиці навичок, отриманих у результаті теоретичної підготовки, виховання у них почуття професійної

відповідальності за виконану роботу, удосконалення форм та методів їх навчання); 3) науково-орієнтовані (підготовка методичних посібників та інших публікацій з питань практичної юридичної освіти, розвиток міжуніверситетського, міжрегіонального та міжнародного співробітництва з освітніми установами) [110, с. 13].

Т. А. Зикіна виокремлює групи цілей, які ставлять перед собою юридичні клініки в рамках основних напрямків діяльності: освітні, соціальні тощо. До освітніх цілей діяльності юридичної клініки вона відносить: поєднання юридичної науки та викладання з юридичною практикою для подолання в навчальному процесі розриву між теоретичною юридичною освітою та юридичною практикою; 2) навчання студентів навичок організації та ведення юридичної роботи; 3) забезпечення студентам умов для поглибленого вивчення окремих навчальних дисциплін, а також правової культури, основ юридичної етики та професійної відповідальності; розробку та використання нових курсів, методичних рекомендацій та активних методів викладання юридичних дисциплін; 5) підвищення рівня професійної юридичної освіти за допомогою створення методики клінічної освіти та її впровадження в освітні програми; 6) створення робочих місць для проходження студентами практики, передбаченої навчальними планами; підтримку та проведення наукових досліджень у сфері юридичної освіти; розробку технологій передачі студентам досвіду від практикуючих викладачів; 9) зміцнення престижу юридичної професії; 10) формування твердих етичних переконань, розуміння гуманізму професії юриста, розвиток філософії юриста; 11) правильне розуміння студентами того, що означає – бути юристом [73, с. 17].

На думку В. С. Бігуна, юридична (правнича) клініка – це спеціальна установа, що надає правову допомогу зазвичай малозабезпеченим особам та/або проводить науково-дослідну роботу; та, водночас, – форма навчання майбутніх правників професійних знань і навичок, здійснювана під керівництвом наставника-юриста в такій установі. У зв'язку із цим,

юридична клініка виконує навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста у здійсненні соціальної справедливості), науково-дослідну (проведення досліджень), благодійницьку (діє *pro bono* – надання безоплатних юридичних послуг) та інші функції [48, с. 70].

Н. С. Дубчак відзначає наявність трьох основних функцій юридичних клінік, а саме: 1) правозахисної функції (полягає у наданні безоплатної первинної та вторинної правової допомоги особам, які звертаються за нею); функції правової просвіти (полягає у правовій освіті населення через консультації, роз'яснення, лекції, випуск літератури тощо); 3) навчально-формуючої функції (включає в себе дві складові: з одного боку, створення умов на базі юридичної клініки для професійної практики студентів, набуття перших навичок практичної діяльності, а з іншого – робота студента в юридичній клініці формує у нього високу громадянську позицію, моральність, соціальну відповідальність, співчуття до ближнього та інші якості) [93, с. 68]. А. О. Галай вважає найбільш значимою третю функцію, оскільки юридичні клініки при вищих навчальних закладах створюються для навчання студентів, а інші завдання виокремлює як похідні від цієї функції [92, с. 69].

Л. С. Шевченко дотримується думки, що діяльність юридичної клініки здійснюється за двома основними напрямками: 1) за освітнім – надання студентам юридичної клініки можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом, створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики, забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності; 2) за соціальним – надання громадянам малозабезпечених верств населення суспільства безоплатних

юридичних консультацій, проведення заходів з правової освіти населення [133, с. 53].

Безперечно, юридична клініка як форма практичного навчання передбачає поєднання процесу практичної підготовки студентів та надання безоплатної правової допомоги певним категоріям населення. Навчальні цілі діяльності юридичної клініки часто визначаються як розвиток деяких навичок професії юриста (наприклад, проведення інтерв'ювання з клієнтом, надання порад, проведення переговорів), навичок з письмового та усного викладу своєї позиції, аналітичних здібностей (обрання рішення проблеми, формування гіпотез та їх перевірка) тощо [61, с. 3; 62, с. 5].

Як уявляється, призначення юридичної клініки полягає у переслідуванні двох основних цілей: освітньої (набуття студентами практичних навичок у процесі надання правової допомоги) та соціальної (надання такої допомоги на безоплатній основі тим, хто не може звернутися за платними правовими послугами). При цьому, освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів.

Саме здатність юридичної клініки виконувати вищевказані основні завдання, разом із дотриманням установлених принципів їх роботи, наявністю правового регулювання, належним інформаційним, матеріально-технічним, фінансовим, документальним та кадровим забезпеченням функціонуванням свідчить про оптимальну модель діяльності юридичної клініки, обрану її засновниками чи керівниками.

Усі існуючі в Україні юридичні клініки є унікальними у своєму роді та неподібними до інших клінік за багатьма факторами. Більше того, навіть в рамках одного вищого навчального закладу існуючі при відокремлених структурних підрозділах юридичні клініки можуть значно відрізнятися одна від одної за порядком створення, джерелами підтримання діяльності, організацією внутрішніх відносин, структурою тощо.

Відмінності юридичних клінік за вищеперерахованими та деякими іншими критеріями дозволяє вести мову про їх різні організаційно-правові форми діяльності. Так, стандартами юридичних клінік України, прийнятих Асоціацією юридичних клінік України, було передбачено лише дві організаційно-правові форми діяльності юридичних клінік: 1) у вигляді структурного підрозділу юридичного вищого навчального закладу чи факультету; 2) як формування при юридичному вищому навчальному закладі чи факультеті.

При цьому, юридичні клініки, які є тимчасовими утвореннями якогось конкретного проекту громадського об'єднання, благодійної організації чи інших юридичних осіб приватного права, не можна використовувати як бази для проходження практики студентами вищих навчальних закладів, а надання безоплатної правової допомоги в таких клініках не матиме постійного характеру та буде короткостроковим у часі; їх правове регулювання діяльності як таке є відсутнім. Юридична клініка у формі співпраці недержавної правозахисної організації з вищим навчальним закладом також не використовуватиметься як база для проведення практики студентів. Діяльність юридичної клініки як організації студентської ініціативи та самоврядування не здатна організувати навчальний процес, не може розраховувати на належне матеріально-технічне та фінансове забезпечення з боку вищого навчального закладу чи недержавної правозахисної організації, а також не в змозі забезпечити своє функціонування з дотриманням відповідних принципів діяльності юридичних клінік (зокрема, принципу компетентності та професіоналізму). Громадський підрозділ вищого навчального закладу “Юридична клініка” також не матиме належного матеріально-технічного та фінансового забезпечення, а в першу чергу – мотивованого персоналу співробітників (керівників, кураторів та лаборанта), оскільки відсутність гідної оплати праці не сприятиме участі в діяльності такої клініки професійних юристів.

У свою чергу, юридична клініка як структурний підрозділ вищого навчального закладу в повному обсязі використовуватиметься як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів, надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення при дотриманні відповідних принципів діяльності юридичної клініки, за наявності правового регулювання її функціонування, а також інформаційного, матеріально-технічного, фінансового, документального та кадрового забезпечення виключно з боку навчального закладу, в структурі якого така клініка функціонує. Саме ця організаційно-правова форма є найбільш оптимальною моделлю діяльності юридичної клініки в Україні на сучасному етапі їх розвитку та виступає, на нашу думку, інноваційним способом у вдосконаленні підготовки юристів [36; 42].

Крім того, така організаційно-правова форма діяльності юридичної клініки знайшла своє відображення у нещодавно прийнятій новій редакції Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р. Так, згідно з положеннями частини сьомої статті 33 цього Закону юридичні клініки можуть бути структурними підрозділами вищого навчального закладу [4].

Правовий статус юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України юридичного профілю розкривається також за допомогою системи принципів - основних ідей та базових положень, які закріплено нормативно та покладено в основу їх функціонування. Принципи (лат. - основа, початок) - вихідні положення певної теорії, діяльності, які розвиваються та удосконалюються з розвитком суспільства, з урахуванням потреб політичних та соціально-економічних перетворень. На сучасному етапі розвитку Української держави суворе дотримання, подальше удосконалення та відображення на законодавчому рівні повноти вираження та дії принципів діяльності юридичних клінік є важливою гарантією не лише їх успішного функціонування, але й забезпечення права людини на правову допомогу.

Згідно з Типовим положенням про юридичну клініку вищого

навчального закладу України юридичні клініки повинні діяти на принципах поваги до права, справедливості, людської гідності, спрямованості на захист прав і свобод людини, гуманізму, законності та верховенства права, об'єктивності, безоплатності надання правової допомоги, конфіденційності, компетентності та сумлінності [14].

У розробленій протягом 2003-2005 рр. представниками юридичного клінічного руху організаційно-правовій базі значної уваги приділялося основам діяльності юридичних клінік. Так, згідно з положеннями Стандартів юридичних клінік України та Етичного кодексу юридичної клініки в Україні, їх діяльність базується на принципах: 1) законності (у своїй діяльності учасники юридичної клініки мають діяти у цілковитій відповідності до чинного законодавства); 2) гуманізму (діяльність учасників юридичних клінік має будуватися на засадах поваги, доброзичливості, розуміння до проблем клієнта та взаєморозуміння); 3) незалежності (виконуючи доручення клієнта консультанти та інші співробітники юридичної клініки повинні керуватися лише законом, вказівками керівника та кураторів юридичної клініки, а також власним уявленням про оптимальний варіант вирішення справи); 4) конфіденційності (інформація, отримана консультантом від клієнта, а також про клієнта (зокрема щодо його особи) або інших осіб у процесі надання консультацій, може бути використана лише у навчальних цілях); 5) пріоритету інтересів клієнта (у своїй діяльності учасники юридичної клініки повинні виходити з переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами інших осіб); 6) повного інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки (учасники юридичної клініки при прийнятті доручення від клієнта повинні повною мірою та у доступній для розуміння клієнтом формі проінформувати його про правила роботи юридичної клініки, клієнт повинен мати можливість ознайомитись з такими правилами самостійно); 7) компетентності та професіоналізму (консультант та інші співробітники юридичної клініки зобов'язані надавати правову допомогу компетентно та добросовісно, зі

знанням відповідних норм права, найбільш повним урахуванням усіх обставин, що стосуються виконання доручення клієнта, та можливих наслідків такого виконання); 8) неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами (не допускається ведення клінікою справ клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими, або з високим ступенем вірогідності можуть стати такими, а також справ, в яких опонентом клієнта є вищий навчальний заклад чи факультет, при якому функціонує клініка, або громадська організація - засновник юридичної клініки); 9) безоплатності (за надання правової допомоги учасники юридичної клініки не вправі отримувати матеріальної вигоди); 10) чесності та порядності (консультант та інші співробітники юридичної клініки повинні у своїй діяльності та приватному житті бути чесними та порядними) [26].

На думку А. В. Паршкова та І. М. Смірної, в основі організації та діяльності юридичної клініки лежать такі принципи: 1) законності; 2) пріоритету захисту прав і свобод людини; 3) відкритості та неупередженості; 4) конфіденційності довіреної клієнтом інформації; 5) професійного та відповідального виконання прийнятих на себе обов'язків [110, с. 13].

Авторський колектив навчального посібника “Юридична клініка” виокремлює такі основні вихідні поняття (принципи) функціонування юридичних клінік: 1) законність (полягає у тому, що студент, навчаючись та надаючи правову допомогу, привчається до необхідності дотримуватися букви закону у кожній життєвій ситуації, а особливо у сфері юриспруденції); 2) безоплатність (правова допомога надається переважно найменш захищеним верствам населення, а тому вона має бути безоплатною); 3) гуманізм (вміння розуміти проблеми клієнтів, виявляти до них свою небайдужість, бажання допомогти, а часом, і висловити співчуття); 4) добровільність (усі без винятку особи, задіяні в роботі юридичної клініки, роблять це абсолютно добровільно та свідомо, а сама ідея юридичної клінічної освіти покликана створити для всіх сторін вигідні умови співпраці);

5) рівноправність (студенти, які працюють в юридичній клініці, є абсолютно рівноправними між собою щодо реалізації свого права на отримання знань, вирішення юридичних питань на практиці) [84, с. 14]. Таку позицію щодо переліку обов'язкових принципів, на яких базується діяльність будь-якої юридичної клініки, поділяє І. І. Сенчак [113, с. 5].

За своїм змістом діяльність юридичних клінік максимально наближена до діяльності адвокатів, а тому на працівників юридичних клінік мають поширюватися основні принципи етики, які застосовуються у правозахисній діяльності, а саме: 1) незалежності (максимальна незалежність консультанта та інших співробітників юридичної клініки у виконанні своїх прав та обов'язків, що передбачає їх свободу від будь-якого протиправного впливу, тиску чи втручання в діяльність); 2) дотримання законності (у своїй діяльності учасник юридичної клініки зобов'язаний дотримуватися вимог чинного законодавства України); 3) конфіденційності (дотримання цього принципу є необхідною умовою довірчих відносин між співробітником клініки та клієнтом); 4) компетентності та добросовісності (студенти-консультанти мають постійно працювати над удосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти інформацією про наявні зміни в законодавстві). Крім того, в юридичній клініці мають пропагуватися принципи домінантності інтересів клієнта, неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами, поваги до діяльності юридичних клінік, культури поведінки.

Ще одним з основних принципів функціонування юридичної клініки є принцип “*pro bono*”, який полягає у спрямованості діяльності студентів-клініцистів не лише в інтересах конкретних осіб, але й суспільства в цілому. За своїм характером цей принцип відповідає принципів соціальної справедливості у правозастосовній діяльності державних органів та посадових осіб, про який згадує М. М. Марченко [69, с. 687].

А. О. Галай вважає доцільним розглядати дві групи принципів діяльності юридичних клінік: 1) загальні, до яких належать ті принципи, які

передбачено Стандартами юридичних клінік України; 2) організаційні (добровільність і доброчинність діяльності, спільність інтересів та рівність прав її учасників, єдиноначальне керування за умови самоврядування та демократизму в управлінні, відповідальність за прийняті рішення, поєднання сформульованих державою завдань та свободи вибору напрямів своєї діяльності, пріоритет навчальних цілей над соціально-орієнтованими) [91, с. 117].

На думку М. С. Поліщук та І. С. Неваленної, для формування чіткого уявлення про систему цих принципів сферу функціонування юридичної клініки слід поділити на три напрямки: 1) виконання основних завдань; внутрішня організація роботи; 3) зовнішнє співіснування. У першому напрямку виокремлюються принципи роботи з клієнтами (повного інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки та надання якісної допомоги) та принципи роботи зі студентами (прийняття студентів до юридичної клініки на основі конкурсного відбору та практичної реалізації знань). Другий напрямок являють собою принципи взаємодії консультанта з консультантом (доступу студентів-клініцистів до справ юридичної клініки та безперервного ведення справи) та принципи взаємодії консультанта з куратором (звітності та нагляду). Третій напрямок функціонування юридичної клініки пов'язаний із співробітництвом з іншими юридичними клініками вищих навчальних закладів України та за межами держави, а також співпрацею з представниками державних і недержавних органів та організацій [43, с. 127; 45].

Колектив навчального посібника “Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування” називає також принципи відбору персоналу юридичної клініки: добровільність (полягає у відсутності жодних ознак примусу щодо бажання особи працювати в юридичній клініці); 2) вільний доступ до роботи в юридичній клініці (кожна особа, яка виявила бажання працювати в юридичній клініці, має можливість цей намір реалізувати, а юридична

клініка має створити умови для цього); 3) організаційно-управлінська доцільність (дозволяє керівництву юридичної клініки визначати потреби організації у персоналі, планувати його підбір та ускладнювати умови відбору за наявності надмірної кількості кандидатів); 4) конкурсність (використання конкурсного відбору для обґрунтованого підбору персоналу до організації або на керівні посади) [53, с. 125].

Таким чином, різноманіття принципів діяльності юридичних клінік, визначених як на нормативному, так і на доктринальному рівнях, дозволяє здійснити їх поділ на дві основні групи: загальні та спеціальні [39, с. 19].

До групи загальних принципів діяльності юридичних клінік слід віднести такі основні засади, які визначають особливості їх правового статусу, а саме: 1) конкурсний відбір студентів-клініцистів в юридичну клініку; 2) добровільність участі студентів у наданні правових послуг; рівноправність студентів під час діяльності в юридичній клініці; інформування відвідувачів юридичної клініки про правила роботи та особливості надання безоплатної правової допомоги; 5) звітність студентів-консультантів перед керівництвом юридичної клініки; 6) нагляд за якістю правових послуг в юридичній клініці з боку кураторів; 7) відповідальність кураторів юридичної клініки за надану студентами-клініцистами некваліфіковану правову допомогу. До групи спеціальних принципів діяльності юридичних клінік можна віднести ті принципи, які є характерними для юридичної клініки як суб'єкта надання безоплатної правової допомоги: 1) поваги до права, справедливості, людської гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини; 3) гуманізму; 4) законності; верховенства права; 6) об'єктивності; 7) безоплатності надання правової допомоги; 8) конфіденційності; 9) компетентності та сумлінності.

Що стосується питання про правову відповідальність в юридичній клініці у разі надання відвідувачеві юридичної клініки некваліфікованої (неякісної) правової допомоги, то на теперішній час в науковій доктрині запропоновано два основні підходи до розв'язання цієї проблеми. Згідно з

першим підходом правову відповідальність за неякісну правову допомогу в юридичній клініці несе вищий навчальний заклад, у структурі якого така клініка функціонує, а згідно з другим – безпосередньо куратор юридичної клініки, яким було погоджено цю консультацію. При цьому усі вчені, хто досліджував цю проблематику, є одноставними в тому, що студенти-клініцисти не мають нести ніякої відповідальності за надану ними в юридичній клініці неякісну правову послугу за умови, що таку послугу було належним чином перевірено (погоджено) куратором. Що стосується розміру матеріальної шкоди, завданої неякісною правовою допомогою в юридичній клініці, то згідно з частиною другою статті 906 Цивільного кодексу України розмір збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договору про безоплатне надання послуг, підлягають відшкодуванню виконавцем у розмірі, що не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо інший розмір відповідальності виконавця не встановлено договором.

2.3. Нормативно-правова база організації та діяльності юридичних клінік.

У теоретико-правовій літературі під поняттям “правове регулювання” характеризується цілеспрямована, організована, реалізована уповноваженими на те державними та недержавними органами, посадовими особами діяльність з упорядкування суспільних відносин за допомогою правових засобів, способів та механізмів. Правове регулювання як процес упорядкування соціально значимої поведінки людей за допомогою правових засобів (правових норм, індивідуальних правових приписів, суб’єктивних прав та юридичних обов’язків) спрямоване на широке коло суб’єктів суспільних відносин (держава, нація, організації, органи, держави, громадяни) [72, с. 37].

Значимість, специфіка, різноманітні засоби та форми правового регулювання, які виникають у сфері освіти, закономірно обумовлюють

актуальність загальнотеоретичної характеристики практично усіх елементів механізму такого регулювання [124, с. 4]. Однак, відсутність системності у діючому великому масиві освітньо-правових актів – від нормативно-правових до локальних, від актів освітньої нормотворчості до актів індивідуального правового регулювання та інтерпретаційних актів різних суб'єктів освітніх правовідносин свідчить про те, що ця проблема ще не стала предметом цілеспрямованої уваги з боку юридичної науки та, у першу чергу, загальноправової теорії [125, с. 4], як і юридичні клініки при вищих навчальних закладах України, які протягом перших десяти років свого існування перебували поза сферою спеціального нормативно-правового регулювання, що не сприяло їх належній діяльності та функціонуванню.

Правове регулювання як специфічна складноорганізована юридична діяльність володіє рядом характеристик, до основних з яких відносять: предмет, метод, види, способи, типи, стадії процесу та механізм правового регулювання. Предмет правового регулювання – це визначений рід (вид) суспільних відносин, який підлягає правовому упорядкуванню. Під методом правового регулювання в теорії права розуміють сукупність та різні поєднання своєрідних прийомів юридичного впливу на суспільні відносини визначеного роду, які характеризують особливості використання щодо цих правовідносин специфічного набору правових засобів. Як правило, виокремлюють два основні методи правого регулювання: 1) імперативний (владно-спонукальний, командний, централізований метод або метод субординації); 2) диспозитивний (децентралізований метод, який ґрунтується на автономії волі та юридичній рівності сторін правовідносин), які в чистому вигляді у практиці правового регулювання практично не зустрічаються [126, с. 19].

Як і інші освітні установи, юридичні клініки при вищих навчальних закладах України належать до числа суб'єктів освітніх правовідносин, які (правові відносини) є предметом правового регулювання освітнього права.

Освітнє право має всі необхідні атрибути окремої галузі права (власні предмет та метод правового регулювання, властиві їй принципи права та розвинений масив нормативно-правових актів) [118, с. 30]. Освітні правовідносини за своєю природою завжди є тристоронніми відносинами, оскільки їх учасниками одночасно є: 1) освітні установи; 2) особи, які навчаються; 3) педагогічні працівники; лише при безпосередній та одночасній участі всіх суб'єктів є можливим виникнення та дія освітніх відносин [120, с. 48].

Як зазначає В. М. Сирих, об'єктом освітніх правовідносин є духовні блага у вигляді знань, навичок та вмінь. Характерними рисами особливого методу правового регулювання правових відносин в освітньому праві є: 1) застосування імперативного та імперативно-диспозитивного методу регулювання суспільних відносин; 2) поєднання нормативно-правового регулювання освітніх відносин на загальнодержавному та регіональному рівні з локальним регулюванням освітніми установами; 3) поєднання державного контролю якості освіти з автономністю освітніх установ, свободою та плюралізмом в освіті; 4) використання проміжної та кінцевої атестації як особливої стадії правозастосування [119, с. 9]. Освітнє право володіє також власним понятійним апаратом (має розвинену номенклатуру понять, покликаних відображати усю багатогранність відносин, їх складну та поліваріантну структуру) та характеризується шістьма принципами: 1) загальнодоступність освіти; 2) обов'язковість основної загальної освіти; 3) безоплатність загальної, початкової професійної, середньої професійної та вищої професійної освіти; 4) державна соціальна допомога особам, які навчаються; 5) свобода та плюралізм в освіті; 6) світський характер освіти [120, с. 69].

Існуючий в Українській державі масив норм, правил, положень, які визначають поведінку учасників освітньої сфери, являє собою визначену систему, яка в силу специфічних особливостей самої освіти, відображених у нормативно-правових актах про освіту, має багаторівневу структуру: перший

рівень – Конституція та закони України, у відповідності до яких здійснюється правове регулювання освітньої діяльності в цілому, а не лише власне педагогічних відносин (із приводу навчання та виховання); другий – укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України з питань освіти; третій – правові акти центральних органів управління освітою (у першу чергу, Міністерства освіти і науки України); четвертий – нормативні акти органів місцевого самоврядування, прийняті у межах їх компетенції, установлені законодавством; п'ятий рівень – статут освітньої установи та інші локальні акти, прийняті з питань, які належать до її компетенції; шостий рівень регулювання утворюють педагогічні норми, які виникають із самої специфіки освітнього процесу. У підсумку названі норми утворюють систему блоків правового регулювання: 1) нормативний правовий (законодавчий) блок; 2) статутний блок (локальний нормативних актів); 3) блок професійних норм і так званого педагогічного звичаю (педагогічних норм) [100, с. 97].

У пошуках оптимального варіанту нормативно-правового регулювання законодавець (нормотворець) обирає такий варіант, який найкращим чином відповідав би специфіці освітніх відносин, завданням, що стоять перед державою та суспільством, інтересам особи та економічному благополуччю суспільства. Як свідчить практика, далеко не кожен варіант нормативно-правового регулювання виявляється діючим та виправдовує пов'язані з ним надії, у зв'язку з чим у суспільстві та державі відбувається постійний пошук нових, оптимальних та ефективних методів, варіантів правового регулювання [121, с. 61]. Це твердження якнайкраще розкривається при історичному дослідженні нормативно-правових засобів організації та діяльності юридичних клінік в Україні.

Так, на початковому етапі становлення юридичних клінік в Українській державі їх діяльність здійснювалась у формі самостійних громадських організацій або їх структурних підрозділів, що певною мірою відповідало положенням Конституції України, законам України “Про об'єднання громадян” від 16.06.1992 р. [19] та “Про молодіжні та дитячі громадські

організації” від 01.12.1998 р. [17], Указу Президента України від 16.05.2001 р. № 136/2001 “Про заходи щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій” [15], Розпорядженню Кабінету Міністрів України від 13.12.2001 р. № 564-р “Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 року” [7]. Проте, така модель не була оптимальною, оскільки діяльність юридичної клініки підпорядковувалася статутним цілям громадської організації та була лише засобом досягнення цих цілей (такі юридичні клініки не виконували навчальної функції, а функція правового захисту здійснювалася у межах сфери діяльності об’єднань громадян) [56, с. 10].

Діяльність юридичних клінік розцінювалася також і як джерело правової інформації для населення згідно з положень Закону України “Про інформацію” від 10.12.1992 р. [16], Програми правової освіти населення України [22], Національної програми правової освіти населення [18].

Однак, у жодному з вищезазначених нормативно-правових актів про юридичні клініки не існувало навіть опосередкованої згадки.

Певну законодавчу базу для юридичних клінік як складових навчальних закладів та освітнього процесу в Україні формували закони України “Про освіту” від 23.05.1991 р. [20] та “Про вищу освіту” від 17.02.2002 р. [5], Постанова Кабінету Міністрів України від 07.08.1998 р. № 1247 “Про розроблення державних стандартів вищої освіти” [23], Положення про організацію навчального процесу у вищому навчальному закладі [11] та Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України [12], Норми часу для планування й обліку навчальної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів [9], а також інші внутрішні документи, розроблені в навчальному закладі відповідно до законодавства про освіту. У цих та багатьох інших нормативно-правових актах про юридичні клініки безпосередньо також не згадувалося.

Лише на початку липня 2002 р. Міністерством освіти і науки України було надіслано деканам юридичних факультетів лист № 1/11-2194, яким доведено до їх відома результати роботи конференції “Розвиток програм, що допомагають удосконалювати навчально-виховний процес на юридичних факультетах” (м. Київ, 22-23.03.2002 р.), організованої цим міністерством разом із Міжнародним фондом “Відродження”, Інформаційно-методичним центром “Дебати” та Асоціацією американських юристів [32]. У цих рекомендаціях було напрацьовано основні методичні засади поєднання теоретичної та юридичної клінічної освіти у вищих навчальних закладах з метою усунення розбіжності й різниці між теорією та практикою при вивченні права [84, с. 26].

У 2003-2005 рр. Асоціацією юридичних клінік України було сформовано власну внутрішню правову базу, спрямовану на забезпечення та уніфікацію діяльності юридичних клінік та їх відмежування від інших форм об’єднань студентів та молодих юристів, які надають юридичну допомогу населенню (прийнято Стандарти юридичних клінік України, Типове положення про юридичну клініку та Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні). Згідно з положеннями цих Стандартів, юридичні клініки могли діяти у двох організаційно-правових формах: 1) як структурний підрозділ вищого навчального закладу чи факультету, який їм підпорядковується; 2) як формування при вищому навчальному закладі чи факультеті, яке взаємодіє з ними на підставі договору та може бути юридичною особою [26].

Дискусії з приводу оптимальної організаційно-правової форми діяльності юридичних клінік та її правового статусу тривали до серпня 2006 р. і кожна юридична клініка шукала свою відповідь на це запитання. Відповідальність за подальший розвиток юридичного клінічного руху в Україні взяла на себе міжвідомча робоча група на чолі із заступником Міністра юстиції України Л.М. Горбуновою, до складу якої увійшли представники Міністерства освіти і науки України, Міжнародного фонду

“Відродження” та Асоціації юридичних клінік України. Саме ця група була розробником наказу Міністерства науки і освіти України від 03.08.2006 р. № 592 “Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України” [14].

У контексті цього дослідження слід зазначити й те, що Болонський процес, який в Українській державі офіційно розпочався на Бергенській конференції 19 травня 2005 р. після приєднання України до Болонської декларації “Європейський простір у сфері вищої освіти”, підписаної міністрами освіти європейських країн 19 червня 1999 р. [104, с. 299], а також прийняття нових нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення системи підготовки юристів в умовах Болонського процесу [8; 13; 10; 24], жодним чином не вплинув на регулювання діяльності юридичних клінік у процесі підготовки юристів.

Як зазначає М. В. Кравчук, із набранням законної сили нової редакції Закону України “Про вищу освіту” від 1.07.2014 р. почав свій відлік новий (більш сучасний) етап в генезі правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні, оскільки згідно з положеннями частини сьомої статті 33 цього закону юридичні клініки можуть бути структурними підрозділами вищого навчального закладу, а тому можна говорити про правове регулювання діяльності юридичних клінік уже на законодавчому рівні [99].

Представникам юридичного клінічного руху в Україні доводиться “вишукувати” у правовому просторі нові нормативні засоби (джерела), правова конструкція яких дозволяє хоч би опосередковано, але все ж таки віднести до нечисленного переліку актів, які підлягають використанню студентами-консультантами юридичних клінік у їх діяльності. Зокрема, значну роль в організації роботи юридичних клінік України відіграють і рішення Конституційного Суду України, мотивувальна та резолютивна частина яких є цінним джерелом для студентів-клініцистів та керівників таких клінік (наприклад, рішення від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича

щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про правову допомогу) [40, с. 190; 41, с. 316].

За результатами здійсненого вище дослідження нормативно-правових засобів організації та діяльності юридичних клінік в Україні можна стверджувати, що предметом правового регулювання юридичних клінік в Українській державі є суспільні відносини, які виникають у процесі використання юридичної клініки як бази проходження навчальної та інших видів практики студентів.

Враховуючи комплексний характер освітніх правовідносин, у структурі предмета правового регулювання, можна виокремити основні види суспільних відносин, які виникають у діяльності юридичних клінік: 1) педагогічні відносини (між викладачем-куратором та студентом-клініцистом); 2) управлінські (адміністративні) відносини (між вищим навчальним закладом та юридичною клінікою у його структурі); 3) трудові відносини (між вищим навчальним закладом та завідувачем, кураторами, іншими співробітниками юридичної клініки); 4) цивільно-правові відносини (між куратором, студентом-клініцистом та відвідувачем юридичної клініки під час надання безоплатної правової допомоги) тощо.

Що стосується особливостей методу правового регулювання діяльності юридичних клінік в Українській державі, то в силу множинності суспільних відносин (їх видів), які входять до предмета правового регулювання, є можливими різні варіанти поєднання імперативного та диспозитивного методів (наприклад, обов'язковість створення юридичної клініки у структурі вищого навчального закладу, впровадження спецкурсу до навчального плану, надання безоплатної правової допомоги студентами-клініцистами та, у свою чергу, проходження на базі юридичної клініки навчальної чи інших видів практики виключно за бажанням студента тощо).

Слід також зазначити про окремі прогалини у правовому регулюванні діяльності юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України, які перешкоджають масовому поширенню юридичної клінічної

освіти. У першу чергу, мова йде про: 1) необхідність безпосереднього упровадження положень про діяльність юридичних клінік до нормативно-правових актів з організації навчального процесу, проведення навчальної практики та обліку часу роботи науково-педагогічних працівників; 2) включення як обов'язкового пункту вимоги про наявність та якісне функціонування юридичної клініки для акредитації вищого юридичного навчального закладу та отримання таким закладом ліцензії на підготовку юристів; 3) запровадження дієвої системи відомчого та громадського контролю якості функціонування юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів тощо.

Висновки до другого розділу

Належне функціонування юридичної клініки є неможливим без її ефективної організації, яке полягає у нормативному врегулюванні діяльності на локальному рівні, а також інших внутрішніх актах з організації роботи.

основними внутрішніми актами з організації діяльності юридичної клініки при вищому навчальному закладі України є: 1) статут вищого навчального закладу; 2) положення про юридичну клініку; 3) положення про проходження практики студентами на базі юридичної клініки; 4) порядок роботи юридичної клініки; 5) посадові інструкції співробітників юридичної клініки; 6) етичні правила діяльності в юридичній клініці; 7) документи про співпрацю тощо.

Узагальнення досвіду функціонування юридичних клінік в Україні дозволяє виділити три групи умов ефективної роботи студентів у юридичній клініці як формі практично спрямованого професійного навчання за напрямом “Правознавство”: 1) чітке правове регулювання юридичної клінічної освіти; 2) гуманістичної спрямованості педагогічного процесу та організації практичної діяльності в межах юридичної клініки; 3) інтегрування організаційних форм, змістового та методичного забезпечення юридичної клінічної освіти в ході виробничої й навчальної практики, роботи студента

над магістерською роботою.

Характеристика терміна “юридична клініка” в основному зводиться до двох підходів: інституційний та навчально-програмний. Згідно з першим підходом, юридична клініка – це структурно оформлений підрозділ вищого юридичного навчального закладу чи його факультету, громадської організації чи правової консультації, а згідно з другим – є складовою частиною навчального процесу (спецкурсом) у вищому навчальному закладі, інноваційною (інтерактивною) методикою вироблення у студентів практичних навичок.

Сутність юридичних клінік дозволяє вести мову про їх окремий правовий статус, у структурі якого можна виокремити такі взаємопов’язані елементи: 1) поняття, цілі та завдання юридичної клініки; 2) права та обов’язки осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки, та гарантії їх реалізації; 3) організаційно-правова форма діяльності юридичної клініки; 4) принципи діяльності юридичної клініки; 5) юридична відповідальність осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки. Найбільш оптимальною моделлю діяльності юридичної клініки в Україні є її функціонування у вигляді самостійного структурного підрозділу вищого навчального закладу. У зв’язку із цим, юридична клініка – це структурний підрозділ вищого навчального закладу України III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань “Право”, який утворено як базу для практичного навчання, проведення навчальної та інших видів практики.

Правовий статус юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України юридичного профілю розкривається також за допомогою системи принципів - основних ідей та базових положень, які закріплено нормативно та покладено в основу їх функціонування.

Предметом правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні є суспільні відносини, які виникають у процесі використання юридичної клініки як бази проходження навчальної та інших видів практики студентів. Враховуючи комплексний характер освітніх правовідносин, у

структурі предмета правового регулювання діяльності юридичних клінік можна виокремити їх основні види: 1) педагогічні відносини (між викладачем-куратором та студентом-клініцистом); 2) управлінські (адміністративні) відносини (між вищим навчальним закладом та юридичною клінікою у його структурі); 3) трудові відносини (між вищим навчальним закладом та завідувачем, кураторами, іншими співробітниками юридичної клініки); 4) цивільно-правові відносини (між куратором, студентом-клініцистом та відвідувачем юридичної клініки під час надання безоплатної правової допомоги) тощо. У силу множинності цих суспільних відносин є можливим поєднання різних варіантів імперативного та диспозитивного методів правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні.

Слід також зазначити про окремі прогалини у правовому регулюванні діяльності юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України, які перешкоджають масовому поширенню юридичної клінічної освіти. У першу чергу, мова йде про: 1) необхідність безпосереднього запровадження положень про діяльність юридичних клінік до нормативно-правових актів з організації навчального процесу, проведення навчальної практики та обліку часу роботи науково-педагогічних працівників; 2) включення як обов'язкового пункту вимоги про наявність та якісне функціонування юридичної клініки для акредитації вищого юридичного навчального закладу та отримання таким закладом ліцензії на підготовку юристів; 3) запровадження дієвої системи відомчого та громадського контролю якості функціонування юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів тощо.

РОЗДІЛ III. ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ

3.1. Шляхи впровадження спецкурсу “Основи юридичної клінічної практики” у навчальний процес вищих навчальних закладів України

Дослідження діяльності юридичних клінік ВНЗ України дозволяє побачити не лише користь для суспільства від їх правозахисної та просвітньої практики, а й виділити основні аспекти впровадження основ юридичної клінічної діяльності у навчальний процес. Адже студенти юридичної клініки займаються правозахистом під час навчання, їхньому професійному становленню сприяють визначені навчальним закладом викладачі, які навчають клініцистів основам майбутньої діяльності та безпосередньо координують їхню правозахисну роботу.

Навчальні компоненти юридичної клінічної освіти - це система форм і методів діяльності юридичної клініки, що пов'язані з загальними завданнями вищої юридичної освіти в частині підготовки фахівця-юриста й упроваджені у звичну практику навчального процесу вищого навчального закладу. В широкому змісті всі прояви діяльності юридичної клініки ВНЗ є навчальними елементами, адже їх здійснюють студенти під час навчання для досягнення мети навчання. Проте, на наш погляд, доцільніше вважати навчальними компонентами юридичної клінічної освіти лише ті форми та методи, що безпосередньо пов'язані з традиційними складовими навчальної діяльності ВНЗ. Так, з-поміж них виділимо:

- 1) заняття згідно з навчальним планом підготовки фахівця;

- 2) практичне навчання через механізм навчальної практики студентів;
- 3) інші систематичні форми навчальної діяльності, не враховані в навчальному плані конкретного ВНЗ (факультативні заняття та інструктажі, спеціалізовані семінари та тренінги, механізми відбору та наставництва в юридичній клініці тощо);
- 4) індивідуальна робота зі студентами;
- 5) форми міжвузівської та міжнародної навчальної діяльності в межах юридичного клінічного руху.

Найважливішим елементом з позиції класичної організації навчання у вищій школі є проведення навчальних занять із студентами. У більшості навчальних закладів протягом десятиріччя діяльності юридичних клінік проблемою було включення спеціалізованих курсів щодо їх діяльності до навчальних планів підготовки фахівця. Спеціальні заняття щодо навчання основам діяльності юридичної клініки проводилися без упровадження у навчальний план або й узагалі не проводилися. У такому статусі до сьогодні перебувають заняття в більшості юридичних клінік. Чимало, як правило, новоутворених юридичних клінік взагалі не мають розроблених спеціальних занять для професійного становлення студентів.

Хоча слід зауважити, що сьогодні ця ситуація поліпшується. Завдяки згадуванню в присвяченому діяльності юридичних клінік наказі Міністерства освіти і науки № 592 від 3.08.2006 року й активному лобюванню Асоціації юридичних клінік України на загальнодержавному рівні й окремих керівників юридичних клінік у своїх закладах значна кількість (понад 45%, якщо брати до уваги результати опитування керівників юридичних клінік України на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Інновації в юридичній освіті” 21 травня 2015 року, має у своєму складі юридичні клініки та включає до навчального плану спеціальний навчальний курс. Ще близько 25% навчальних закладів включають розгляд проблематики діяльності юридичних клінік до програм інших юридичних дисциплін (як правило, Адвокатура України, галузеві процесуальні дисципліни).

Загалом у виборі концепції спеціальної дисципліни щодо діяльності юридичної клініки в українських ВНЗ не вироблено єдиної позиції. Низка навчальних закладів акцентували її назву на юридичній практиці (наприклад, НУ “Києво-Могилянська академія”, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Національний університет кораблебудування ім. Адмірала Макарова). Більша частина ВНЗ обирають назву курсу, що прямо пов’язується з юридичними клініками (“Основи діяльності юридичних клінік в Україні”, “Основи юридичної клінічної практики”, “Основи юридичної клінічної освіти”, “Юридичні клініки” тощо).

Останній варіант схвалює Асоціація юридичних клінік України, що відображено у Стандартах юридичних клінік України [26]. За цим актом доцільно пов’язувати зміст даного курсу безпосередньо з діяльністю юридичної клініки (“Основи юридичної клінічної практики”).

В умовах розвитку вищої юридичної освіти, розробки її державних основ, інституціалізації юридичних клінік доцільно розглянути шляхи впровадження цього спецкурсу до галузевих стандартів вищої освіти.

Статус цього предмета може бути різний. Так, проведене опитування доводить, що сьогодні в юридичному клінічному рухові не сформовано єдиної позиції з цього приводу.

Зауважимо з цього приводу, що понад 60% опитаних вважають за доцільне включення цієї дисципліни до навчальних планів, а отже й галузевих стандартів вищої освіти, а також факт, що жоден респондент не заперечив необхідність проведення спеціальних занять із членами юридичної клініки для їх професійного становлення. Наше бачення цієї проблеми полягає у необхідності включення на нинішньому етапі цієї дисципліни до Галузевих стандартів вищої юридичної освіти як дисципліни за вибором студента та подальшого обґрунтування єдиної позиції щодо набуття цією дисципліною обов’язкового статусу у ВНЗ. На підтримку цієї позиції свідчать такі аргументи:

- 1) сьогодні загалом єдине бачення профільних представників державної

влади (Міністерства освіти і науки, Міністерства юстиції) і Асоціації юридичних клінік України щодо майбутнього мережі юридичних клінік: кожен ВНЗ (факультет) юридичного спрямування III-IV рівнів акредитації має утворити в своєму складі юридичну клініку, юридична клініка має входити до системи інституцій державної безоплатної юридичної допомоги;

2) для якості роботи юридичної клініки як переважно студентської організації слід передбачити спеціальні заняття з її членами, що мають проводити професійні викладачі, бажано з числа осіб, які мають досвід практичної діяльності;

3) викладач завжди більш зацікавлений у проведенні офіційних занять, інші позапланові заходи можуть проводитись лише за рахунок безкорисного ентузіазму виконавців, причому практично без контролю якості;

4) держава може забезпечити обов'язковість і якість таких занять лише тоді, коли вони будуть впроваджені до класичних форм діяльності вищої школи (планові аудиторні заняття з обов'язковим контролем їх діяльності та включенням їх до навчального навантаження викладачів);

5) на етапі завершення розробки Галузевих стандартів вищої юридичної освіти існує шанс закласти в їх проект спецкурс щодо діяльності юридичних клінік. Це організаційно краще зробити на проектному рівні, аніж потім вносити зміни до щойно прийнятого документа.

Отже, слід шукати шляхи подальшого становлення офіційного статусу юридичних клінік через упровадження спеціального курсу до навчальних планів підготовки фахівця-юриста в Україні. Який же має бути зміст цієї дисципліни?

З цього приводу загалом у клінічному русі існує чимало позитивних напрацювань. Передусім відзначимо доробок Асоціації юридичних клінік України, яка у згадуваних уже Стандартах відзначила таку орієнтовну тематику спецкурсу юридичної клінічної освіти:

1. Юридичні клініки: історія становлення та розвитку, їх мета і завдання.
2. Професійна етика в діяльності юридичних клінік.

3. Основи менеджменту юридичної клініки.
4. Діловодство та документування в юридичній клініці.
5. Юридична техніка.
6. Психологічні особливості роботи з клієнтом у юридичних клініках.
7. Інтерв'ювання (опитування) клієнта.
8. Аналіз справи та вироблення позиції у справі.
9. Консультування клієнта.
10. Альтернативні способи вирішення правових спорів.
11. Представництво інтересів клієнта в органах державної влади та місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях.
12. Представництво інтересів клієнта у судах.
13. Правопросвітня робота як напрям діяльності юридичної клініки.
14. Теми щодо спеціалізованих напрямів роботи юридичних клінік (наприклад, практичне право).

Іншим офіційним засадничим джерелом змістовного наповнення цього спецкурсу може слугувати Положення про юридичну клініку ВНЗ, у п. 2.3 якого зазначено, що проведення спецкурсу з “Основ юридичної клінічної практики” охоплює засади та функції діяльності юридичних клінік, а також акцентує увагу на основних аспектах юридичної практики.

Якщо узагальнювати тематичні плани вищих навчальних закладів, у яких уже сьогодні впроваджено спецкурс щодо діяльності юридичних клінік, то виділимо, що здебільшого використовуються дві варіації його тематичного плану:

1. Повна (“Юридична клінічна практика”). У цьому випадку до змісту курсу входять, як правило, 3 модулі (загальні основи та менеджмент; юридичне консультування; правопросвітня робота і психологія в діяльності юридичних клінік).
2. Базова (“Основи юридичної клінічної практики”). В діяльності юридичних клінік перших років існування, як правило, до тематичного плану включаються 1-2 теми щодо загальних засад діяльності юридичних клінік, та

4-7 тем – щодо правил юридичного консультування.

Оптимальна навчальна структура повної версії цього курсу складає 72 години (з яких половина аудиторних) - 2 кредити, хоча можливе його розкриття за 90 годин – 2,5 кредити. Викладати “Юридичну клінічну практику” доцільно за мінімальної кількості лекційних годин і максимуму – практичних тренінгових занять. Нами запропоновано навчальну програму такого повного курсу (див. додаток Д).

Метою навчальної дисципліни є розгляд теоретико-методологічних основ юридичної практики, що застосовується в діяльності юридичних клінік України, практичне застосування елементів професійного досвіду практикуючого юриста. Практичне навчальне призначення цього курсу полягає у наданні студентам юридичного факультету основних кваліфікаційних характеристик для подальшої участі їх в правозахисній і просвітницькій роботі юридичної клініки. Тому оптимальний час включення цього навчального курсу до навчальних планів ВНЗ – 4-5 семестр навчання, щоб протягом його вивчення залучати кращих студентів-юристів до діяльності юридичної клініки.

Розвиток набутих знань, умінь і навичок у цьому напрямі досягається завдяки міжпредметним зв'язкам курсу юридичної клінічної практики. Відзначимо впровадження окремих складових цього курсу до інших навчальних дисциплін, що включені до навчальних планів низки ВНЗ:

1. Загальні юридичні навчальні дисципліни: “Юридична деонтологія”, “Етика юриста” (наприклад, Донецький національний університет).
2. Спеціальні курси, присвячені проблематиці правоохоронної діяльності: “Судові та правоохоронні органи України”, “Адвокатура України” (наприклад, Київський національний університет внутрішніх справ), “Методика адвокатської діяльності у судочинстві”.
3. Галузеві юридичні дисципліни: “Цивільний процес”, “Кримінальний процес”, “Адміністративне судочинство”.

4. Прикладні спецкурси галузевого спрямування: “Оформлення документів у цивільному та кримінальному процесі”, “Особливості доказування у кримінальному процесі”.

Окремо відзначимо включення до навчальних планів ВНЗ спецкурсів, що розвивають проблематику “Основ юридичної клінічної практики”, безпосередньо базуються на її попередньому вивченні.

Усе це доводить, що навчальна дисципліна “Основи юридичної клінічної практики” вже сьогодні має позитивні приклади успішного впровадження до навчального процесу вищої юридичної освіти. Для її подальшої інтеграції немає особливих перешкод за винятком, можливо, консервативних традицій української вищої школи права.

Можна заперечити попередні тези складністю включення до перенавантажених навчальних планів ВНЗ будь-якої нової проблематики. Але за рахунок годин вільного вибору студента це зробити можливо без жодних складностей. І час покаже, які саме курси вибіркового навчання користуватимуться попитом, головне – створити умови для такого вільного вибору.

Чи не головною складовою в діяльності юридичних клінік є організація практичного навчання студентів.

Згадаємо визначення юридичної клініки, наведене у затвердженому Міністерством освіти і науки України положенні про юридичну клініку ВНЗ: “Юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом «Право», і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів”.

Разом з тим юридична клініка сьогодні ще не є традиційною формою проведення навчальної практики студентів-юристів. З анкетного опитування керівників юридичних клінік ВНЗ України відзначимо, що в якості класичної щорічної навчальної практики юридична клініка розглядається

лише в 1/3 навчальних закладів, 22,2% опитаних зазначили, що юридична клініка жодним чином не бере участі в навчальній практиці студентів. Найпоширенішою практикою сьогодні стало неофіційне додаткове стимулювання студентів юридичної клініки оцінками за традиційну навчальну практику, що підтвердили понад 44,5% опитаних. Ці дані свідчать лише про ті ВНЗ, у яких існують сталі юридичної клініки. У тих, де юридична клінічна програма перебуває у зародковому стані або взагалі відсутня, використання юридичних клінік як баз навчальної практики вочевидь виглядає нереальним. Спробуємо розглянути основні передумови такого стану й об'єктивно поглянути на стереотипи, що заважають активно впровадити практику в юридичній клініці як один із видів навчальної практики.

Практичне навчання як процес орієнтування навчальної діяльності у вищому навчальному закладі на результат майбутньої професійної діяльності випускника цього закладу є одним із пріоритетів сучасної вищої освіти України. Його можна розглядати як сукупність кількох складових, головними з яких є:

- 1) орієнтація на практичне застосування через планування змісту і обсягу навчальної діяльності, що проявляється при розробці освітніх стандартів, освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівця, освітньо-професійних програм і навчальних планів;
- 2) заснування на практичному матеріалі (в юриспруденції – на практиці правозастосування і правозахисту) навчальних програм дисциплін і їх дидактичного наповнення;
- 3) організація регулярної навчальної практики студентів, яка надає змогу застосувати теоретичні знання та вміння, набуті під час навчання;
- 4) інші форми індивідуальної та групової роботи, що дозволяють студентам набувати навичок майбутньої професійної діяльності поза навчальним процесом (наукові дослідження, поза навчальна суспільно-

корисна робота та ін.).

У контексті практичної діяльності юридичної клініки як технології практичного навчання студентів доцільно розглянути дві останні форми з наведених вище. Якщо незважаючи на певну незвичність для українських реалій юридична клініка сьогодні здебільшого розглядається як якісний прояв позааудиторного навчання правничої професії, то її розуміння як форми організації навчальної практики залишає бажати кращого.

Висловлюються думки, що широкому застосуванню юридичної клініки як бази практики студентів заважає недостатнє правове закріплення такої можливості. Цей аргумент, на наш погляд, не є абсолютним, що буде помітно після аналізу нормативних положень про практику студентів ВНЗ України.

Основним нормативним документом, що визначає нині проведення навчальної практики у ВНЗ, є Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затверджене наказом Міністерства освіти України ще у 1993 році [12]. Аналізуючи ключові фактори для проведення практики студентів, з цього документа ми виділили такі:

- 1) практика студентів є невід'ємною складовою процесу підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах, що передбачає безперервність і послідовність її проведення (преамбула, п. 1.2);
- 2) проводиться на оснащених відповідним чином базах навчальних закладів, а також на сучасних підприємствах і в організаціях різних галузей, які мають необхідне обладнання та педагогічні кадри (преамбула, п. 1.6);
- 3) практика може бути: навчальна, технологічна, експлуатаційна, конструкторська, педагогічна, економічна, науково-дослідна й інших видів. Перелік усіх видів практики для кожної спеціальності або спеціалізації, їх форми, тривалість і терміни проведення визначаються в навчальних планах ВНЗ (пункти 1.3-1.4);
- 4) зміст і послідовність практики визначається програмою, що містить рекомендації щодо видів, форм, тестів перевірки рівня знань, умінь, навичок, яких студенти мають досягти (п. 1.5);

- 5) студенти можуть самостійно з дозволу відповідних підрозділів ВНЗ підбирати для себе місце проходження практики та пропонувати його для використання (п. 2.3);
- б) для груп споріднених вищих навчальних закладів можуть створюватися навчально-практичні полігони або бази (п. 2.4).

Розглянемо наведені фактори крізь призму можливості використання юридичної клініки як бази практики. Практика є частиною навчального процесу, що має бути організована на умовах безперервності й послідовності оволодіння практичними вміннями й навичками професійної діяльності. Юридична клініка вже сьогодні є частиною навчального процесу, визнаною в такій якості Міністерством освіти і науки України. На відміну від виокремлених баз практики, що не підпорядковані ВНЗ, юридична клініка може забезпечити безперервність практики студентів у майбутній професії. Адже специфіка роботи юридичної клініки полягає в постійному (протягом навчального року) залученні студентів до вирішення реальних справ клієнтів, які звертаються за юридичною допомогою з використанням усіх правових способів реалізації та захисту прав. Більшість юридичних клінік в Україні практикують не лише підготовку юридичних роз'яснень, а й складання процесуальних документів, представництво інтересів клієнтів, що становить класичну систему професійних умінь і навичок юриста-практика. Спеціалізовані юридичні клініки, крім названих видів діяльності, практикують правопросвітні заходи, тим самим надаючи своїм учасникам навички публічного виступу, користування педагогічними технологіями.

Згідно з другим фактором, виокремленим з Положення про практику студентів ВНЗ, практика проводиться в першу чергу на базі ВНЗ. Лише після цієї тези Положення допускає можливість залучення інших установ та організацій. У будь-якому випадку база практики має бути обладнаною і мати педагогічні кадри, що забезпечують її якість. На наш погляд, наведені положення лише підтримують тезу про необхідність залучення юридичної клініки як бази практики студентів. Адже юридична клініка є підрозділом

навчального закладу, вона має бути обладнаною для практичної правозахисної діяльності й мати кваліфікований персонал для забезпечення супроводу такої діяльності студентів.

Відповідно до Положення про практику студентів ВНЗ, допускаються різноманітні види практики. Понад те, перелік видів практики не є вичерпним, і головним у цьому випадку є включення їх до навчальних планів ВНЗ. В умовах розвитку юридичної клінічної освіти в Україні та визнання її як на рівні профільних центральних органів виконавчої влади, так і в провідних національних університетах, вважаємо, що немає особливих перепон щодо обґрунтування і впровадження до навчальних планів такого виду практики, як юридична клінічна. Іншим варіантом вирішення цього питання може бути застосування практики в юридичній клініці як форми вже діючих видів практики (навчальної чи виробничої). Для обґрунтування та використання технологій практики в юридичній клініці безумовно потрібно мати розроблену програму такого виду практики.

Навіть в умовах скептичного бачення перспектив запровадження до навчальних планів ВНЗ окремого виду практики, що відбуватиметься в юридичній клініці, існують шляхи її застосування в сучасних умовах. Адже обирати таку базу практики можуть студенти, а її використання передбачене Положенням про юридичну клініку ВНЗ.

Іншим документом, що створює нормативні умови для застосування практики студентів в юридичній клініці, уже неодноразово згаданим у нашій роботі, є Типове положення про юридичну клініку ВНЗ України. Його норми (пункти 1.1, 2.2, 5.2) передбачають можливість проходження практики (навчальної та виробничої) студентами юридичної клініки безпосередньо на її базі, що підсилює правові підстави такої діяльності з Положення про практику студентів ВНЗ.

Таким чином, визначимо, що на нормативному рівні існує достатньо підстав для використання у навчальному процесі такого виду навчальної

практики, як юридична клінічна.

Традиційно й відповідно до класичних навчальних планів ВНЗ включаються положення про навчальну практику. Застосовуються щорічні практики (навчальна, виробнича, переддипломна), вони традиційні, усталені протягом досить тривалого періоду новітньої історії української вищої школи. З цих міркувань керівники й організатори навчального процесу часто скептично ставляться до поки що не дуже зрозумілої практики в юридичній клініці. Тим більше, таких організацій, за даними Асоціації юридичних клінік України, у більшості закладів правничої вищої школи ще не існує. З іншого боку, існуючі юридичні клініки ще не настільки надійні, щоб їм безоглядно доручити важливий навчальний компонент. Але щоб довірити юридичній клініці такий важливий навчальний компонент, як практика студентів, її треба утворити, забезпечити життєздатними організаційними умовами. Адже користь такого явища вищої освіти, як юридична клініка, визнана в усьому світі.

Тобто, при умові існування юридичних клінік як повноцінних структурних одиниць ВНЗ в якості окремих підрозділів чи частин інших уже існуючих одиниць (кафедр, відділів, центрів), можна буде доручати й вимагати якісного виконання умов практики студентів у юридичній клініці від працівників, що за функціональними обов'язками зобов'язані це здійснювати й отримувати матеріальне стимулювання саме за цей напрям діяльності.

Принциповим завданням цього дослідження є формулювання концептуальних положень організації практики студентів у юридичній клініці ВНЗ. Адже крім типових для інших форм практики є чимало специфічних моментів. Особливими проявами навчальної практики в юридичній клініці є:

- 1) організація у двох формах: протягом навчального року (семестру) та традиційно, водночас з іншими базами практики;
- 2) координація практики: поєднуються функції керівників практики від

ВНЗ і бази практики;

- 3) завдання (індивідуальний план) практики включають як поширені форми роботи юридичної клініки, так і особливі моменти відповідно до спеціалізації юридичної клініки (судова адвокатура, правопросвітня робота та ін.);
- 4) документальне оформлення, що включає спеціальні форми, поширені в документообігу юридичної клініки.

Окремо виділимо розкриття завдань практики, що відображаються в індивідуальних планах проходження практики в юридичній клініці. З одного боку, практика студентів дозволяє їм набути навичок майбутньої юридичної професії, які загалом типові. З іншого, так само, як практика на базі суду формує дещо інші навички, ніж практика на базі органу внутрішніх справ, так само особливі навички у студентів будуть напрацьовані в юридичній клініці.

Сформувані універсальну систему завдань навчальної практики студентів юридичної клініки, яка може масово використовуватись на теренах України, досить складно. Зроблений аналіз дозволив визначити перелік заходів (завдань) практики, що об'єднані в розділи (модулі) навчальної практики.

Перелік завдань, що пропонуються для проходження практики в юридичній клініці, загалом відповідає тим формам, що практикуються в її повсякденній діяльності, їх система об'єднана нами у вісім модулів:

- 1) ознайомлення з діяльністю юридичної клініки;
- 2) організація та участь у юридичному консультуванні;
- 3) організація та участь у юридичній клініці за напрямом “Правова просвіта”;
- 4) організація та участь у юридичній клініці за напрямом “Системне удосконалення законодавства та вирішення справ суспільного значення”;
- 5) організація та участь у заходах інших напрямів діяльності юридичної клініки;

- 6) участь в організації та управлінні в юридичній клініці;
- 7) виконання індивідуальних творчих завдань;
- 8) складання документації про проходження практики.

Звісно, весь перелік завдань є надто широким для потреб проходження практики в конкретній юридичній клініці. Але при його розробці було визначено завдання виділити максимальну кількість форм діяльності юридичних клінік, в яких брали участь студенти-практиканти в юридичних клініках в Україні та партнерських мережах закордонних юридичних клінік. Понад те, цей перелік має відповідати практичній діяльності юриста-правозахисника в українських реаліях.

Кожний студент-практикант разом із керівником практики в юридичній клініці з-поміж запропонованих вище завдань може обрати для власної практики види діяльності, актуальніші для нього особисто та для юридичної клініки на час практики. З цих завдань має бути складений індивідуальний план проходження практики.

Важливим фактором вибору конкретних видів діяльності для проходження практики в юридичній клініці є її спеціалізація та наявність особливих видів діяльності. Адже перевага у формулюванні індивідуального плану практики має надаватися тим завданням, які пріоритетні та реальні для конкретної юридичної клініки.

Наявність особливих напрямів діяльності (передусім правопросвітня робота, нормотворення, вирішення суспільно важливих справ, судовий правозахист) юридичної клініки однозначно відобразиться на кількості запланованих завдань. Адже це зменшить кількість справ клієнтів, які слід буде вирішити. Відзначимо з власного досвіду проведення практики в юридичній клініці Київського національного університету внутрішніх справ, що були такі випадки проходження практики, коли практикант мінімально завантажувався завданнями вирішення справ, приділяючи найбільших зусиль правопросвітній діяльності та виконанню індивідуальних творчих завдань.

Отже, кількість і різноманітність завдань практики залежить від особливостей конкретної юридичної клініки та передусім позначається на кількості справ клієнта, які планово має вирішити студент. Щодо цього зазначимо: досвід діяльності в юридичному клінічному рухові в Україні дозволяє припустити, що напряду юридичне консультування приділяється у наших юридичних клініках від 50% (у юридичних клініках з розвиненими іншими напрямками) до 85% (у юридичних клініках, де домінує консультативна робота) зусиль. На вирішення справи без відриву від навчального процесу (під час триваючої протягом навчального року (семестру) практики) студентам надається, як правило, 1-2 тижні. Під час традиційної практики після закінчення семестру студент може весь робочий час присвятити роботі в юридичній клініці й значно підвищити оперативність вирішення справ.

Ще одним особливим моментом організації проходження практики студентами в юридичній клініці є система документального оформлення її результатів. На нормативному рівні цей аспект не розкривається, тому, вірогідно, його походження й основне призначення – це система документальних форм, що мають на меті забезпечити ефективний контроль і підтвердження виконання завдань практики конкретним студентом.

У сучасній практиці ВНЗ України прийнято виділяти такі документи контролю практики, що подаються на момент її закінчення для перевірки: план, щоденник, звіт, характеристика. Подекуди програми практики окремих ВНЗ включають виконання творчого проекту, який також подається на перевірку. Починається практика, як правило, з прийняття акта керівництвом факультету (ВНЗ), що містить дані про персональний розподіл практикантів за базами.

В організації проведення практики в юридичній клініці названі документальні форми, на наш погляд, матимуть певні особливості. Як зазначалося вище, практика в юридичній клініці передбачатиме дві форми:

постійна (що триває протягом навчального року (семестру)) і традиційна. Якщо друга з них відбувається одночасно з направленням студентів на інші бази практики, то початок її оформлення виглядатиме аналогічно. Постійна ж практика починатиметься значно раніше, що зумовлює потребу документального передбачення процедур її початку. Вважаємо, що постійна практика в юридичній клініці має бути зареєстрована в навчально-методичному підрозділі ВНЗ й оформлена актом (наказом чи розпорядженням) керівництва факультету (ВНЗ). Адже формальна реєстрація дозволить, з одного боку, стимулювати серйозне й відповідальне до неї ставлення практиканта і керівника практики, з іншого – застрахувати можливу відмову від подальшого зарахування такої практики керівництвом.

В акті про організацію практики в юридичній клініці має зазначатися безпосередній керівник практики для кожного конкретного студента. Це джерело підтвердження навчального навантаження задіяного до керування практикою науково-педагогічного працівника керівника чи викладача юридичної клініки. Для якіснішої організації практики студентів у юридичній клініці доцільно отримувати від керівника юридичної клініки згоду на проходження практики в юридичній клініці конкретним студентом із зазначенням пропонованої кандидатури безпосереднього керівника практики.

Час початку постійної практики в юридичній клініці доцільно передбачати не пізніше, ніж за шість місяців до закінчення навчального року (семестру), адже численні складні завдання практики в юридичній клініці мають кількісний вимір, їх виконання займатиме чимало особистого часу студента. Якщо ж з будь-яких міркувань якість складної постійної практики кого-небудь із студентів залишає бажати кращого (на момент початку традиційної практики недостатньо результатів), за заявою цього студента або керівника практики (за наявності згоди обох сторін) цей практикант може бути перенаправлений на традиційну базу практики. Цей

фактор буде відображенням традиційної процедури повторного проходження практики і, залежно від часу прийняття такого рішення, може супроводжуватись негативними наслідками для невдахи-практиканта.

Документи контролю проходження практики також можуть мати певні особливості в юридичній клініці. Традиційна практика, що відбуватиметься в юридичній клініці одночасно з іншими базами практики, може, на наш погляд, супроводжуватися звичними для ВНЗ формами: індивідуальний план, щоденник проходження практики та таблиць виходу на практику, звіт, додатки, характеристика керівника практики.

Для постійної практики, що відбувається без відриву від навчального процесу, документальне оформлення дещо відрізнятиметься. Принципово іншим, на наш погляд, слід розглядати щоденник проходження практики в юридичній клініці. Адже на виконання завдань практики, що триває протягом тривалого періоду одночасно з навчальним процесом, студент витратить орієнтовно 10-15 годин на тиждень. У такому разі щоденне оформлення впродовж 6-9 місяців буде надмірним і не лише не спрощуватиме контроль проходження практики, а й ускладнюватиме його. Тому для контролю виконання плану практики слід шукати інші форми. Сучасне призначення щоденника практики – відмітка про виконані заходи кожного дня з тим, щоб на момент закінчення практики можна було прослідкувати динаміку їх виконання. Особливістю практики в юридичній клініці є другорядність того, що відбувалося щодня на практиці, на противагу цьому важливим бачиться підтвердження виконання кожного з пунктів плану. В постійній практиці в юридичній клініці щоденник може замінити екран (зміст) виконання плану практики. Цей документ може оформлюватися як точне відображення пунктів плану та виділення вільного місця на заповнення змісту заходів з їх виконання. Тобто виконання плану практики в цьому документі розглядатиметься не за днями, а за пунктами плану, що дозволить зручно їх контролювати.

Іншою новацією документування практики в юридичній клініці може розглядатися оформлення вирішених справ студентом-практикантом. Адже під час тривалої практики в юридичній клініці кожному треба буде вирішити, згідно з нашими розрахунками, 10-22 справи, залежно від співвідношення цих завдань з іншими напрямками діяльності. Тому зручним і доцільним буде використання нової форми: індивідуального журналу обліку вирішених справ. Він загалом відповідатиме прийнятим в юридичних клініках журналам обліку наданих консультацій, але відображатиме індивідуальні досягнення у цій галузі.

Окрему увагу слід приділити додаткам до звіту, що подаються на перевірку й слугують підтвердженням виконання плану, показують практичне виконання плану практики й уміння виконувати різні складові практичної діяльності юриста. В юридичній клініці додатки будуть численними, адже практично кожний із пунктів плану можна реально побачити у виконаній формі:

- 1) друкowana юридична консультація з процесуальними документами до справи;
- 2) друкований матеріал розробленого правопросвітнього заняття (інтерактивне заняття або лекція);
- 3) матеріали, що показують інші виконані творчі завдання (статті, аналітичні матеріали тощо). Якщо ці документи матимуть надто великий обсяг, їх можна відобразити у вигляді копій основних змістовних аркушів (наприклад, розроблена архівна папка, фрагмент дипломної роботи тощо);
- 4) виконання низки пунктів плану відобразатиметься традиційно – записом на екрані виконання завдань практики.

Відзначимо фактор творчих проєктів, що виконуються під час практики. Це позитивний аспект сучасної організації традиційної практики, що показує якість виконання її завдань кожним студентом і, на наш погляд, виправдано застосовується при традиційній практиці у відриві від

навчального процесу (в т. ч. в юридичній клініці). Проте для практики в юридичній клініці, що триватиме протягом навчального року (семестру), таких завдань буде надто багато, щоб окремо його виділяти документально.

Додатковим фактором організації практики студентів у юридичній клініці, що заслуговує на увагу, є система бально-рейтингової оцінки за 100-бальною шкалою.

Система балів, по-перше, не може бути шаблонною: адже положення індивідуального плану кожного студента різняться (одні більше уваги приділяють юридичному консультуванню, інші значною мірою спрямовуються на другі напрями діяльності юридичної клініки). По-друге, певні закономірності бального оцінювання практикантів можна виділити.

Зокрема, із 100 можливих балів доцільно виділяти до 85 балів за виконання плану практики, де кожний пункт плану оцінюється за записом на екрані (змісті, щоденнику) практики та відповідними додатками. Решта, 15 балів за практику, розподіляються на 10 балів за якість документального оформлення матеріалів практики (включаючи звіт), 5 балів нараховуються за захист практики і є ресурсом студента для покращення оцінки в межах заробленого рейтингу. Своєю чергою, 85 балів за виконання плану практики диференціюються на різні модулі виконання практики, як правило, від 50% і вище цих балів припадає на модуль “Організація і участь у юридичному консультуванні”. Звичний критерій оцінки за практику в характеристиці конкретного студента в такій системі, напевно, буде архаїзмом, адже свою позицію про якість проведення практики кожним студентом керівник практики зможе навести безпосередньо на засіданні комісії.

Таким чином, система документального оформлення практики студентів у юридичній клініці складатиметься з трьох блоків:

- 1) документальне оформлення направлення на практику;
- 2) документи контролю практики (план, екран (зміст) виконання плану практики, індивідуальний журнал обліку вирішених справ, звіт, додатки, характеристика);

3) документальне розкриття зарахування балів за практику за шкалою ЕСТВ.

3.2. Застосування інтерактивних методик у підготовці студентів-юристів

В клінічній юридичній освіті застосовуються різноманітні методики, технології, педагогічні прийоми. Проте пріоритет в навчанні професійній майстерності відводиться інтерактивним методикам як найбільш природним і таким, що створюють середовище для вироблення і демонстрації професійних навичок [28].

Інтерактивні методики (*від англ. Interact – взаємодіяти, тобто знаходитися у взаємодії, діяти, впливати один на одного*) передбачають спільне навчання (навчання у співпраці), коли і студенти, і викладач є суб'єктами навчання. Викладач виступає лише в ролі більш досвідченого організатора процесу навчання. Всі учасники освітнього процесу при цьому взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, спільно вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії колег і власну поведінку. Студенти занурюються в реальну атмосферу ділової співпраці по вирішенню проблем, яка є оптимальною для вироблення навичок і якостей майбутнього юриста.

Інтерактивні методики – це імітація інтерактивних видів діяльності суспільства в навчальних цілях. В основі методу лежить прийом моделювання ситуації, вироблення і прийняття рішення в умовах, характерних для демократичної системи. Студенти під час навчального заняття стають учасниками колективних форм роботи і вирішують типові суспільно значущі завдання, які постають перед громадськими і державними структурами. Для інтерактивних методів характерно як дотримання зовнішніх умов або форм імітації, наприклад, судове засідання, законодавчі слухання, так і дотримання внутрішньої логіки, пошуки вирішення складних ситуацій, і механізму прийняття рішення [28].

Ці методики ще виступають як різновид активних методик. При їх застосуванні, як правило, моделюються реальні життєві ситуації, пропонуються проблеми для спільного вирішення, застосовуються рольові ігри. Тому вони найбільше сприяють формуванню умінь і навичок, виробленню власних цінностей, створюють атмосферу співробітництва, творчої взаємодії в навчанні. Сильні та слабкі сторони пасивних та інтерактивних методів простежуються в табл. 1 [74]:

Таблиця 1

Сильні та слабкі сторони пасивних та інтерактивних методів

Критерії порівняння	Пасивні методики	Інтерактивні методики
1. Обсяг інформації	За короткий проміжок часу можна “пройти” великий обсяг інформації	Невеликий обсяг інформації потребує значного часу
2. Глибина вивчення змісту	Як правило, орієнтовані на рівень знання та розуміння	Учні (студенти) освоюють усі рівні пізнання (знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка)
3. Відсоток засвоєння	Як правило, невисокий	Як правило, високий
4. Контроль над процесом навчання	Викладач добре контролює обсяг і глибину вивчення, час і хід навчання. Результати роботи учнів передбачувані	Викладач менше контролює обсяг і глибину вивчення, час і хід навчання. Результати роботи тих, хто навчається, менш передбачувані
5. Роль особистості педагога	Особисті якості педагога залишаються в тіні, він виступає як “джерело” знання	Педагог сильніше розкривається перед учнями (студентами), виступає як лідер, організатор
6. Роль учнів (студентів)	Пасивна: учні не приймають важливих рішень щодо процесу навчання	Активна: учні приймають важливі рішення щодо процесу навчання
7. Джерело мотивації навчання	В основному зовнішнє (оцінки, педагог, батьки, суспільство)	В основному внутрішнє (інтерес самого учня (студента))

Активні методики посідають проміжне місце між пасивними та інтерактивними методиками.

Інтерактивні методики дозволяють задіяти не тільки свідомість людини, але і її почуття, емоції, вольові якості, тобто включити в процес навчання “цілісну людину”. Це дозволяє збільшити обсяг засвоєння навчального матеріалу. Результати проведеного Національним тренінговим центром США (штат Меріленд) у 80-і роки ХХ сторіччя дослідження впливу методик на рівень засвоєння матеріалу довели, що такі методики в навчанні як робота в дискусійних групах, практика через дію, навчання інших (тобто негайне застосування отриманих знань), дозволяє студенту засвоїти в середньому відповідно 50 %, 75 % та 90 % навчального матеріалу, у той час як засвоєння матеріалу через лекцію-монолог складає 5%.

Як видно, ці методики мають підвищений коефіцієнт корисної дії, тобто є більш інтенсивними. А тому вони із самого початку покликані зацікавити студента в процесі оволодіння знаннями, що само по собі уже половина результату. Із застосуванням цих методик міняється вектор навчання, який, як правило, націлений від теорії до практики, коли студент спочатку вивчає теоретичні постулати, а лише потім усвідомлює, для чого вони потрібні і де вони можуть застосовуватися.

Якщо перед студентом поставити хоча би просту життєву ситуацію і запропонувати її вирішити, то він сам зрозуміє, яких знань йому для цього бракує. Як наслідок, процес навчання буде спочатку рухатися від практики до теорії, а потім навпаки, але уже на якісно іншому рівні [31].

Використання інтерактивних методик – не самоціль. Це лише засіб для досягнення атмосфери, що найкраще сприяє розумінню студентами демократії, духу права і громадянського суспільства, атмосфері співробітництва, порозуміння і доброзичливості. Вибір методик навчання студентів залежить від мети, яка ставиться в навчальному процесі та пізнавального рівня: чому навчити студента та що він повинен вміти.

Пасивні методики в основному орієнтовані на такі рівні пізнання, як “знання” (зачувати, запам’ятовувати, відтворювати) та “розуміння” (пояснювати, передавати іншими словами);

Кожна із методик поєднує в собі певні підходи, прийоми, технології, які використовуються при набутті і вдосконаленні професійних навичок.

У застосуванні інтерактивних методик в клінічній юридичній освіті нині уже апробовано ряд підходів, прийомів та технологій, які успішно використовуються в юридичних клініках України, Росії та інших країн. До таких підходів, прийомів, технологій і методів відносять: творчі (проблемні) завдання; роботу в малих групах; запрошення спеціалістів; соціальні проекти; інтерактивний виступ; наочні посібники; Сократичний діалог; дерево рішень; мозковий штурм; займи позицію; PRES (ПОПіВ) – формулу; рольові ігри та технології їх проведення; техніку коментування (зворотного зв'язку) [52].

До них також відносять і інші, наприклад: дебати [60], робота в парах, мікрофон, аналіз правової ситуації, дискусія, “ток-шоу”, ажурна пилка, коло ідей, імітація спрощеного судового слухання (суд від свого імені), акваріум, медіація, переговори, попереднє розслідування та імітація судового слухання [70], чарівний стілець, стоп-кадр, навчаючи-вчусь, рухливі ігри (рухавки), нескінченний ланцюжок та інші [79].

Якогось єдиного критерію щодо віднесення названих способів застосування інтерактивних методик до методів, підходів, прийомів, технологій і поки-що не вироблено. А тому, на наш погляд, підстави до такого розмаїття їх назв відсутні. Саме тому для відвернення загрози плутанини у термінах, ми вживатимемо термін “інтерактивний метод”.

Звичайно класифікація інтерактивних методів може проходити за різними критеріями. Однак нам хотілося б зробити спробу класифікувати їх в певні групи за критеріями їх ролі у виробленні професійних навичок юриста. Тобто, чи застосування інтерактивного методу тягне за собою вироблення у студентів якихось професійних навичок, чи ні, а якщо тягне, то конкретно однієї, чи цілої сукупності.

За такими критеріями можна розділити інтерактивні методи на допоміжні та основні (прості і складні).

Допоміжні інтерактивні методи – це ті, які, і направлені на створення умов для формування професійних навичок та їх глибокого закріплення.

До них можна віднести: ігри для більш тісного знайомства (*закон на моєму шляху, гра в імена, історія імені, я змінюю своє ім'я, я через 10 років, улюблені тварини, я хочу вас познайомити..., та інші*), рухливі ігри (*айсберг, мені подобається..., чарівний стілець, телескоп та інші*), “стоп-кадр”, “мікрофон”, використання спеціалістів, наочні посібники. Ці методи застосовуються спільно із основними.

Основні інтерактивні методи – це ті, процес застосування яких передбачає вироблення окремих чи сукупності професійних навичок.

В свою чергу, ці методи, які спрямовані на вироблення лише окремих професійних навичок – є простими, а ті, що спрямовані на вироблення у студентів сукупності професійних навичок – складними.

На наш погляд, виходячи із цих критеріїв прикладом простих інтерактивних методів можуть виступати: *дерево рішень, мозковий штурм (атака), “займи позицію”, PRES (ПОПіВ) формула, Сократів діалог, дискусія, “Акваріум”, дебати, інтерактивний виступ, переговори, медіація.* А прикладом складних методів – *творчі проблемні завдання, робота в малих групах, соціальні проекти,, рольові ігри, зворотний зв'язок.*

Треба відзначити, що *дискусія, дебати, переговори, медіація* є завершеними професійними навичками юриста, але ці форми можуть виступати як інтерактивні методи тоді, коли їх використовують з навчальною метою для формування інших професійних навичок. Наприклад, дискусія може застосовуватися як інтерактивний метод в процесі занять по формуванню професійної навички – *вироблення позиції по справі.*

Розглянемо найбільш ефективні інтерактивні методи викладання дисциплін.

Дебати. Це один із видів інтерактивної діяльності, який характеризується зіткненням позицій, одна із яких перемагає в результаті

обміну аргументами. Дебати привчають студентів не висловлювати думки, не вислухавши всіх аргументів та прищеплюють вміння протистояти аргументам опонента.

Дебати з'явилися в Стародавній Греції (Афінах) в демократичних Афінах, де громадяни дебатовали з приводу переваг та недоліків законів. В Середні віки в Європі дебати стали частиною системи освіти і основою для розвитку ораторського мистецтва. В наш час найбільше поширення дебати отримали в демократичних країнах. Віхою в історії дебатів стали перші телевізійні дебати між кандидатами в Президенти США Ніксоном і Кеннеді в 1960 році. Сьогодні дебати дуже часто використовуються у вітчизняних передвиборних компаніях. Дебати повинні відповідати наступним критеріям: чесність, повага, навчання.

Дебати, як правило рекомендується проводити в такому порядку.

1. Дебати розпочинаються вибором та оголошенням теми. Наприклад: *“Чи бути смертній карі за злочини?”*, *“Реклама тютюну і алкоголю повинна бути заборонена законом”*. Викладач повинен роз'яснити та допомогти студентам зрозуміти суть кожної із обраних тем.

2. Після цього визначаються і представляються учасники дебатів та розподіляються ролі. Для цього необхідно, одним із вищеописаних способів, розділити групу студентів на три малі групи. Дві малі групи стануть командами – учасниками дебатів: одна з них – стверджуючою стороною, друга – стороною, що заперечує. Число учасників в цих групах повинно бути рівним. Третя група – судді. Поряд із студентами до цієї групи повинні ввійти викладач та запрошені спеціалісти.

3. Підготовка учасників до дебатів. Головуючий знайомить учасників із регламентом, правилами проведення дебатів. Команди обговорюють теми дебатів і визначають аргументи на підтримку своєї позиції за схемою: аргумент – доказ – висновок.

4. Проведення дебатів. Перші учасники команд, які відкривають дискусію, викладають позиції своїх команд. Наступні учасники висловлюють аргументи на підтримку цих позицій.

5. Підведення підсумків дебатів. Судді підсумовують результати дебатів, характеризуючи сильні і слабкі сторони команд-учасниць. Також самі учасники на цій стадії можуть оцінювати свою участь в дебатах в цілому і, зокрема, що вдалося, що – ні, можливості вдосконалення дебатів. Учасники також обговорюють питання ефективності і корисності такого виду діяльності.

При проведенні дебатів можуть застосовуватися правила, які характерні для проведення дискусії.

Інтерактивний виступ. Традиційний виступ – це монолог оратора який проголошується публічно. Такі виступи бувають як офіційними та сухими, так і можуть включати в себе елементи красномовності.

Але основне завдання юриста при підготовці публічного виступу, не демонстрація ораторського мистецтва, а досягнення конкретного результату. Наприклад, переконати суд в правильності своєї позиції з приводу доведеності вини підсудного; проінформувати депутатів про переваги і недоліки законопроекту; пояснити акціонерам суть передбачених корпоративним правом процедур.

Посилити ефективність свого виступу можна і іншим шляхом, зокрема зробивши його більш інтерактивним в порівнянні з традиційним монологом.

Так, у виступ можна включити елементи діалогу, тобто задавати питання і отримувати на них відповіді, спертися на досвід людей, що дали відповіді, використати відповіді, щоб підкреслити вірність своєї позиції, або продемонструвати різноманітність думок з даної проблеми. Запитання і відповіді дадуть змогу оцінити підготовленість і сприйнятливість аудиторії. Прокоментувати деякі відповіді можна негайно або згодом по ходу виступу

В окремих випадках у ході виступу можна провести рольову гру. Вона повинна наглядно продемонструвати зміст промови, переконати в точності

наведених аргументів. Для проведення гри можна використати заздалегідь підготовлених асистентів або скористатися допомогою декого із слухачів.

В процесі виступу можна надати слово і запрошеному спеціалісту для короткого коментарю, що часто є більш ефективним, ніж саме цитування висновків спеціаліста.

Також в деяких випадках, особливо коли виступ є дуже тривалим, його можна розподілити між кількома ораторами. Періодична зміна виступаючих посилить увагу слухачів і дасть змогу кожному із ораторів максимально сконцентруватися на своїй частині виступу.

Метод конкретних ситуацій (МКС), або кейс-метод. Якщо у вищих навчальних закладах США та країнах Західної Європи цей метод застосовується понад 100 років для вивчення юриспруденції (а згодом і бізнесу, менеджменту та ін.), то в Україні він починає широко впроваджуватись протягом останніх десяти років. В основу методу покладено принцип прецеденту, або випадку (case), що існує в англосаксонському праві та слугує вагомим критерієм прийняття рішення у судовій справі за відсутності різного роду кодексів (цивільних, кримінальних, адміністративних тощо). Цінність цього методу, запровадженого у навчальний процес спочатку Гарвардської школи права, а пізніше і Гарвардської школи бізнесу, полягає у його прикладній спрямованості, коли студент навчається приймати професійні рішення ще в університетській аудиторії.

Аналіз конкретних ситуацій, їх обговорення, ознайомлення з різними підходами до вирішення проблеми, пошук необхідної інформації, – усе ці види робіт допомагають сформувати важливі для представників юридичної професії практичні вміння й навички: комплексного підходу до аналізу й оцінки фактів, логічного та причинно-наслідкового стилю мислення, правильного прийняття рішення. Застосування МКС потребує від викладача ретельного добору теоретичного і практичного матеріалу. Так, спочатку він

пропонує студентам попередньо опрацювати необхідний теоретичний матеріал з певної проблеми, потім конкретні приклади казусів, які слід розібрати із студентами в аудиторії. Практичний професійний досвід викладача у цій роботі набуває особливої ваги. Метод цей заслуговує на почесне місце в сучасній методиці викладання фахових дисциплін на юридичних факультетах.

Ділова (рольова) гра. Один із найбільш популярних серед студентів видів навчальної роботи, адже побудований на творчості, змагальності, колективній співпраці. Але ефективність цього методу визначається якістю попередньої підготовки викладача і студентів.

Основна мета будь-якої ділової гри полягає у створенні ситуації, максимально наближеної до реальної, в якій студент-правник повинен виконати необхідні професійні дії, правильно застосувати набуті знання, виявити навички роботи з клієнтами, колегами, а також вміння працювати з нормативними документами.

Сценарій гри готує, як правило, сам викладач, але за певних умов може розроблятися студентом або кількома студентами (наприклад, це може бути спеціальний проект).

Основні компоненти підготовки і проведення гри: створення фабули (конкретна життєва або наближена до такої ситуація); опрацювання фабули; робота з нормативними документами; розподіл ролей; складання документів, наприклад позовної або іншої заяви; збір матеріалів судової справи; перевірка виконання законів; дії учасників гри; аналіз та підведення підсумків.

Щодо можливих ролей у ділових іграх, то перелік її учасників визначається залежно від її характеру, змісту і призначення.

Проблемний (проблемно-пошуковий) метод. Може застосовуватись у практиці викладання майже всіх юридичних і неюридичних дисциплін. Передбачає проблемний виклад матеріалу, проблемні евристичні діалоги, вправи проблемно-пошукового характеру, створення певної проблемної

ситуації, організації колективного пошуку оптимального варіанта розв'язання проблеми, наприклад шляхом обговорення, “ініціативних” дій учасників тощо.

На відміну від традиційних методів, що здебільшого зорієнтовані на репродукцію та закріплення знань, ці методики вимагають від студентів не простого відтворення інформації, а творчості, оскільки містять у своїх умовах елемент незнаного, невідомого. Щодо правильної відповіді, то вона в деяких випадках може бути невідома й викладачеві, або відповідей може бути декілька.

Моделювання. Це універсальний метод дослідження будь-яких об'єктів та явищ на їхніх аналогах (моделях) з метою вивчення їхніх характеристик, прогнозування дій і наслідків, пошуку оптимального варіанта тощо. Однак як метод навчання він виявився не менш ефективним. Адже за допомогою певної абстрактної або матеріальної моделі, наочної або вербальної можна не лише відтворити певні властивості предмета або явища, а й детально розглянути його компоненти, загальну структуру, систему внутрішніх і зовнішніх зв'язків, функціональні параметри.

У процесі викладання моделі доцільно унаочнити за допомогою різних засобів (схем, графіків, малюнків, графічних та віртуальних зображень, наприклад за допомогою комп'ютерної графіки, мультиплікації, мультимедійної апаратури тощо).

Ідеальні моделі та образи можуть також вербалізуватись за допомогою мовних конструкцій, переважно образних, метафоричних. На практичних заняттях з різних юридичних дисциплін метод моделювання може бути застосований щодо конкретної правової ситуації, можливої поведінки, пошуку причинно-наслідкових зв'язків у слідчій або іншій діяльності, виявлення схем правомірної або неправомірної поведінки, особистості правопорушника, прогнозування наслідків і навіть моделювання характеру навчальних дій викладача та студентів.

“Мозковий штурм” (брейнстормінг від англ. brain storming). Це

метод організації спільної групової та творчої роботи в аудиторії з метою підвищити розумову активність учасників і знайти плідні ідеї, конструктивні рішення, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій. Його доцільно застосовувати на самому початку розв'язання проблеми або якщо цей процес зайшов у глухий кут. Проблема формулюється у формі запитання. На першому етапі учасники генерують свої ідеї та пропозиції. Наприклад: Які докази можуть бути зібрані у цій справі? До яких наслідків може призвести договір дарування? Усі пропозиції фіксуються (на дошці). На другому етапі відбувається активне обговорення, здійснюється класифікація та відбір найбільш перспективних пропозицій.

Метод проектів реалізує диференційований, індивідуально-творчий та активно-дієвий підходи у навчанні. Проект може мати дослідницький, пошуковий, творчий (креативний), прогностичний, аналітичний та ігровий характер. Основу проектного методу складає орієнтація на інтереси і побажання учасників. Автором проекту як спеціального навчального завдання може бути як викладач, так і студент (якщо він висловлює свою пропозицію). Оскільки проект планується та реалізується студентом самостійно або групою студентів, метод цей забезпечує сприятливі умови для активізації їхньої відповідальності, формування партнерських стосунків між виконавцями проекту та викладачем. Прикладом проектного завдання може стати моніторинг, аналітичний огляд, здійснення правової або судової експертизи, випуск збірника документів, підготовка рольової гри, організація дискусії, судових дебатів та їх відеозапис тощо.

Метод творчого пошуку (дослідження). Серед різних видів завдань, які пропонує викладач кожної дисципліни студентам, особливо важливе місце посідають завдання творчого характеру. Пропонуючи такі завдання студентам для роботи на семінарських і практичних заняттях або для самостійної роботи (з наданням достатнього часу на його виконання), викладач прагне посилити інтерес слухачів до свого предмета, глибше дослідити ті чи інші питання курсу, залучити їх до науково-дослідницької

роботи.

З позицій дидактики важливо поступово переходити від простих завдань до більш складних: наприклад, спочатку дати завдання дібрати газетні матеріали, які могли б слугувати підставою для вчинення позову на захист честі, гідності й ділової репутації; потім скласти позовну заяву або проаналізувати документ, укладений іншим; зробити експертний висновок; взяти участь у рольовій грі “судовий процес” у певній ролі; скласти касаційну скаргу; врешті-решт самому розробити план і матеріали навчального судового засідання.

Прикладом складних творчих завдань слугує підготовка висновків і пропозицій до законопроекту; участь у розробленні проектів нормативно-правових актів; укладання пакету документів у певній справі; підготовка аналітичних матеріалів, порівняльних таблиць, аналітичних оглядів тощо для публікації у фахових виданнях та ін.

“Сократів діалог” – у його основі лежить метод Сократа, який формує вміння грамотно ставити запитання, спрямовувати діалог, складати його алгоритм, передбачати можливі варіанти відповідей і заздалегідь готувати варіанти наступних ланцюжків запитань. Метод стимулює творче (аналітичне і синтетичне) мислення, самостійний пошук відповідей, навчає логічно вибудовувати ланцюг запитань, які наближають до остаточної відповіді.

“Займи позицію” – методичний прийом, який допомагає визначитись із власною позицією у професійних дискусіях, особливо під час вирішення проблемних питань та конфліктних ситуацій. Спочатку формулюється дискусійне запитання, яке передбачає протилежні відповіді. Наприклад: Ви за чи проти професійної етики адвокатів? Відповідаючи на запитання, студенти навчаються добирати і висловлювати слушні аргументи на захист своєї позиції перед однокурсниками та викладачем. Рекомендується застосування цього прийому на початку дебатів, колоквіумів, семінарських

заняць.

PRES-формула (від англ. Position-Reason-Explanation or Example-Summary). Допоміжний метод навчання, спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування, обґрунтування й захисту власної позиції у дискусії, діалозі, під час ділових зустрічей. У цій формулі запрограмований алгоритм логічно послідовних дій: Позиція (думка) – обґрунтування – приклад – висновок (наслідок). Метод формує навички ефективної професійної комунікації, передусім вміння коротко виступити (1-2 хв.) з 4 речень, коли час на дискусію обмежений. Пропонуються типові моделі висловлювань:

1. Позиція (у чому полягає ваша точка зору) – я вважаю, що...
2. Обґрунтування - тому, що...; через те, що...
3. Приклад - наприклад,
4. Наслідок - ось чому...

“Дерево рішень” – простий практичний спосіб зважити переваги і недоліки різних варіантів дій, рішень тощо. Плюси і мінуси фіксуються у спеціальних таблицях, розміщених в аудиторії. Варіант 1: + –. Варіант 2. + – Варіант 3. + – Студенти підвищують свою компетентність, аналізуючи та оцінюючи альтернативні варіанти розв’язання проблеми та прогножуючи наслідки кожного з них. У цьому їм допомагають робочі запитання, які формулює як викладач, так і самі студенти. Вміння поставити правильні запитання – запорука всебічної та об’єктивної оцінки можливих варіантів рішень.

Тренінги (індивідуальні та групові). Цей ефективний для викладання практичної юриспруденції метод у літературі навчального характеру висвітлюється здебільшого у плані його застосування для навчання управлінців, менеджерів, бізнесменів та представників інших професій [50]. Проте він заслуговує на широке впровадження на юридичних факультетах, зокрема у правничих клініках.

Мета тренінгу – забезпечити студента практичними знаннями, вміннями, навичками, необхідними для виконання конкретних завдань шляхом тренування (повторення й закріплення) певних дій. Якщо вивчення дисципліни в цілому забезпечує студента певною теоретичною і концептуальною системою, цілісним уявленням про систему понять тієї чи іншої галузі, внутрішні та зовнішні зв'язки між компонентами системи, то тренінг як доволі механістичний процес спрямований на вироблення більш-менш одноманітних і передбачуваних схем професійної поведінки, автоматичного відтворення тих чи інших фахових дій (наприклад, навички укладання стандартизованих документів, їхнє редагування, систематизація, сортування, облік та ін.; навички роботи з клієнтом (заповнення анкет, інтерв'ювання, ведення протоколу та ін.).

Метод роботи в малих групах (від 2-3 до 5-7 осіб) покликаний формувати навички командної співпраці, конструктивної взаємодії з колегами, адекватного сприйняття дій інших та власної поведінки. Завдання для груп можуть бути однаковими (наприкінці заняття учасники груп під керівництвом викладача порівнюють результати виконання завдання в різних групах, аналізують, оцінюють, визначають найкращий варіант), а можуть бути вибірковими (кожна група обирає завдання за своїми інтересами). У межах групи розподіляються ролі: ведучого (фасилітатора), секретаря, хронометриста (слідкує за часом, визначеним для роботи) та ін. Чим менше часу є на виконання завдань, тим менше група.

Пізніше ролі змінюють. Наприклад, одна група має встановити обставини, що пом'якшують вину, а друга – обставини, що обтяжують провину.

Метод інтерв'ю (інтерв'ювання). Допоміжний метод формування і відпрацювання практичних навичок спілкування майбутнього правника з клієнтом, який найчастіше реалізується у формі бесіди. Під час навчального інтерв'ю консультант-правник вчиться ставити запитання клієнтові, фіксує

відповіді на свої, як правило, заздалегідь підготовлені запитання, формулює ситуаційні запитання. Для письмового інтерв'ю слід підготувати анкету або запитальник. Підготувати студента-правника до інтерв'ювання клієнта найкраще в умовах клініки.

Окрім розглянутих методів, прийомів і форм роботи, у навчальному процесі на юридичному факультеті вельми ефективними є також: дискусії із запрошенням фахівців; публічні виступи на задану тему (імпровізація); тренування вміння реконструювати перебіг подій шляхом допиту очевидця (реконструкція); цільове спостереження за якимось процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або заданим параметрам (моніторинг); аналіз і діагностика ситуації; на їхній основі – прогнозування; тлумачення (в усіх його різновидах) та коментування (правових норм, подій тощо); оцінка (або самооцінка) дій учасників; аналіз помилок, колізій, казусів та ін.

Підвищити якість та інтенсивність освітнього процесу у вищій школі допомагає органічне поєднання інноваційних методик із класичними, традиційними, продумане і гармонійне комбінування різних методів щодо кожної дисципліни та кожного заняття залежно від їхньої мети, призначення, специфіки.

3.3. Характеристика, форми, принципи та особливості правової допомоги в юридичних клініках

Останніми роками юридичні клініки при вищих навчальних закладах України юридичного профілю надають значний обсяг безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Беручи участь у діяльності юридичної клініки, студенти-клініцисти здійснюють прийом відвідувачів та надають їм правову інформацію, консультації та роз'яснення з правових питань, складають процесуальні та інші документи правового характеру, здійснюють представництво інтересів осіб у судах, органах державної влади

та місцевого самоврядування, перед іншими особами. Будучи важливим засобом реформування вищих навчальних закладів та інтеграції в освітній процес компоненту навчання практичних навичок, юридичні клініки є затребуваними з боку малозабезпечених верств населення, які потребують безоплатної правової допомоги [108, с. 107].

Н. С. Дубчак виокремлює п'ять основних правових послуг, які надаються юридичними клініками нашої держави при здійсненні захисту прав та інтересів фізичних осіб: 1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; 2) складання документів непроцесуального характеру; 3) складання документів процесуального характеру; 4) процесуальне та непроцесуальне представництво; 5) правоосвітня робота [93, с. 77].

Погоджуючись певною мірою із такою класифікацією правових послуг безоплатної правової допомоги, які надаються юридичними клініками, необхідно зазначити про “штучний” характер їх поділу, зумовлений законодавчим регулюванням видів правової допомоги в Законі України “Про безоплатну правову допомогу”.

Загальна теорія права використовує поняття “форми правової допомоги” як певним чином організований та самодостатній вид діяльності суб'єктів надання правової допомоги, який характеризується специфікою завдань, особливістю предмета та змістом діяльності цих суб'єктів (дій, засобів, методів та технологій їх здійснення) [102, с. 83]. З цією позицією погоджується і В. С. Личко, яка виокремлює підходи до класифікації видів правової допомоги з урахуванням таких особливостей, як: сфера надання, форми правової допомоги, статус суб'єктів надання правової допомоги, платність, обсяг правової допомоги, критерій основного або факультативного характеру діяльності суб'єкта надання правової допомоги. На думку цього вченого, правову допомогу можна класифікувати на види в залежності від форм, в яких вона може здійснюватися, а саме: 1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; 2)

підготовка документів непроцесуального характеру; 3) складання документів процесуального характеру; 4) представництво; 5) надання правової допомоги юридичними клініками [129, с. 19].

Вивчення особливостей та досвіду діяльності більшості юридичних клінік України дає можливість виокремити наступні форми правової допомоги в юридичних клініках нашої держави: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складання правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання.

Правове інформування – це передача особі повної, достовірної, адресної та доступної правової інформації щодо проблемної правової ситуації. Ця форма правової допомоги характеризується такими ознаками: завдання – заповнення дефіциту правової інформації, усунення існуючих в особи сумнівів; предмет – правова свідомість адресата правової допомоги, в якому відбуваються зміни у вигляді набуття знань про права та обов’язки, способи їх реалізації та захисту, необхідних для подолання проблемної правової ситуації; зміст – процес передачі суб’єктом надання суб’єкту отримання правової інформації, яка володіє властивостями: достовірності, повноти, конкретності, адресності та доступності (адаптованості для сприйняття суб’єктом отримання правової допомоги). Правове інформування обов’язково передбачає “переклад” правової інформації з “юридичної мови” на мову, яка зрозуміла непрофесіоналу – суб’єкту отримання правової допомоги [132, с. 130].

Правове інформування в юридичній клініці передбачає надання студентами-консультантами за зверненням відвідувачів юридичної клініки інформації у формі усних та письмових довідок щодо порядку застосування норм законодавства України для вирішення конкретних порушених відвідувачами питань. Письмова довідка щодо положень законодавства складається на бланку юридичної клініки з обов’язковим зазначенням юридичної адреси та номера телефону юридичної клініки, особи її виконавця

із числа студентів-консультантів юридичної клініки, а також підписується завідувачем юридичної клініки із прикладенням відбитку печатки такої клініки (за наявності) [102, с. 85].

Правова довідка цієї юридичної клініки має містити в собі такі обов'язкові елементи: 1) дату та номер реєстрації в Журналі реєстрації правових довідок юридичної клініки; 2) прізвище, ім'я та по батькові, а також поштову адресу зареєстрованого чи фактичного місця проживання відвідувача юридичної клініки; 3) чітко та лаконічно сформульоване правове питання відвідувача юридичної клініки; 4) витяги із законодавства України, які регулюють правове питання відвідувача юридичної клініки (з посиланням на пункт, частину та статтю нормативно-правового акта, його назву та назву суб'єкта прийняття (видання, затвердження тощо) та інші необхідні реквізити); 5) прізвище, ім'я та по батькові членів консультаційної групи, які брали участь у підготовці правової довідки; 6) прізвище, ім'я та по батькові куратора юридичної клініки, який перевірів та погодив зміст правової довідки на відповідність положень законодавства України.

Правове консультування – це процес взаємодії суб'єкта надання та суб'єкта отримання правової допомоги щодо проблемної правової ситуації з метою виявлення можливих правових шляхів її вирішення та їх наслідків, з'ясування шляхів та способів реалізації обраного рішення. Ця форма правової допомоги характеризується такими ознаками: 1) завдання – роз'яснення суб'єкту отримання правової допомоги всіх можливих варіантів вирішення проблемної правової ситуації, правових наслідків кожного з них, рекомендація найбільш оптимального варіанту вирішення та визначення стратегії та тактики юридичних дій з його реалізації. Результатом правового консультування має бути повне, конкретне уявлення суб'єкта отримання правової допомоги про свою майбутню правову діяльність у проблемній ситуації (які конкретно юридичні дії необхідно здійснити, які засоби є для цього необхідними тощо). Правове консультування є “керівництвом до

правової діяльності” суб’єкта отримання правової допомоги; предмет – правове усвідомлення суб’єкта отримання правової допомоги; зміст – процес руху правової інформації від суб’єкта надання до суб’єкта отримання правової допомоги. Правове консультування відрізняється від правового інформування строго індивідуальним характером, максимальним ступенем адресності та обов’язковою присутністю поради про найбільш оптимальний спосіб подолання індивідуальної проблемної правової ситуації [132, с. 132].

Правове консультування в юридичній клініці передбачає надання студентами-консультантами рекомендацій відвідувачам юридичної клініки щодо використання передбачених законодавством прав і свобод для досягнення необхідного результату [102, с. 86].

Правове консультування полягає у наданні за зверненням відвідувача юридичної клініки у формі письмового правового висновку консультацій, роз’яснень та порад щодо використання передбачених законодавством України прав і свобод, а також виконання обов’язків для вирішення порушених відвідувачем питань (проблем) і досягнення необхідного результату. Правовий висновок має також містити в собі чітко та лаконічно сформульовані консультації та роз’яснення з правових питань відвідувача юридичної клініки, а також пораду щодо використання ним передбачених законодавством України прав і свобод для досягнення необхідного результату.

Складання правових документів – це створення та надання суб’єкту отримання правової інформації, матеріалізованої на відповідному носіїві (як правило, паперовому), оформленої у відповідності до правових вимог та спрямованої на виникнення, зміну чи припинення прав та обов’язків суб’єкта отримання правової допомоги у проблемній правовій ситуації. Завдання – надати у розпорядження (самостійне використання) суб’єкту отримання правової допомоги для запобігання та (або) подолання конкретної

проблемної правової ситуації особливого засобу здійснення його правової діяльності – правового (юридичного) документа; предмет – права діяльність суб'єкту отримання правової допомоги, оскільки юридичний документ є засобом її здійснення; зміст – сам процес створення та надання суб'єкту отримання правової допомоги юридичного документу. Юридичний документ, який надається суб'єкту отримання правової допомоги, характеризується: 1) відсутністю владного змісту; 2) законністю змісту; 3) орієнтованістю на максимальне врахування інтересів та цілей суб'єкта отримання, для реалізації яких документ створюється; 4) відповідністю правилам юридичної техніки. Складання правових документів доволі часто супроводжується правовим консультуванням із приводу порядку їх використання [132, с. 134].

Складання правових документів в юридичній клініці передбачає підготовку студентами-консультантами для відвідувачів юридичної клініки заяв, клопотання, скарг, запитів на інформацію та інших документів процесуального характеру (позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг, клопотань тощо) з дотриманням визначених законодавством України вимог до форми та змісту відповідного документа (у першу чергу, законів України “Про звернення громадян” від 02.10.1996 р., “Про доступ до публічної інформації” від 13.01.2011 р. та процесуальних кодексів) [102, с. 87].

Правове представництво – це здійснення суб'єктом надання правової допомоги дій із набуття та реалізації прав та обов'язків суб'єкта отримання, спрямоване на подолання проблемної правової ситуації. При здійсненні правового представництва суб'єкт надання правової допомоги може діяти як від імені суб'єкта отримання, так і від свого імені в інтересах суб'єкта отримання [132, с. 141].

Правове представництво в юридичній клініці може здійснюватися студентами-консультантами в органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими особами та в судах. Здійснення

представництва інтересів відвідувачів юридичної клініки в органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими особами передбачає подання та вимагання студентами-консультантами документів, проведення консультацій, участь у розгляді документів відвідувачів з метою представництва та захисту прав, свобод та законних інтересів. Представництво інтересів відвідувачів юридичної клініки у суді передбачає здійснення студентами-консультантами процесуальної діяльності із захисту прав відвідувачів юридичної клініки як учасників судового процесу (позивачів, відповідачів, третіх осіб, свідків у цивільних та адміністративних справах тощо) [102, с. 87].

За наявності довіреності відвідувача юридичної клініки на представництво його інтересів консультант цієї юридичної клініки має право:

- 1) представляти права та законні інтереси відвідувача в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 2) запитувати та отримувати документи, інші матеріали або їх копії, необхідні у зв'язку з наданням безоплатної правової допомоги в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) збирати відомості з метою використання їх під час захисту прав та законних інтересів відвідувача;
- 4) ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях з необхідними для забезпечення ефективного правового захисту документами, крім тих, що є державною таємницею.

Здійсненню студентами безпосереднього представництва інтересів відвідувачів юридичної клініки в судах України сприяє цивільне та адміністративне процесуальне законодавство, норми якого хоч і не містять згадки про такі клініки як суб'єктів надання правової допомоги іншим учасникам процесу, але надають можливість студентам-консультантам брати участь у судових засіданнях у процесуальному статусі представників сторін та третіх осіб [103, с. 123].

Надання студентами-клініцистами правової допомоги в кримінальних справах не є поширеною практикою та обмежується усними консультаціями (роз'ясненнями) положень кримінального, кримінально-процесуального та іншого законодавства України, складанням заяв (клопотань) до органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, скарг на їх дії, бездіяльність та прийняті рішення (у тому числі й на вироки суду), а також підготовкою цивільних позовів. Студенти, які беруть участь у діяльності юридичної клініки, не є захисниками обвинуваченого, підсудного чи засудженого, а також представниками потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача у кримінальному процесі [41, с. 315].

Правове навчання (освіта) – це вплив на правову свідомість особистості з метою формування правових знань, вмінь та навичок для самостійного розпізнання ним життєвої ситуації (реальної чи умовної) як правової, її самостійного запобігання та (або) подолання. Правова освіта являє собою прагматичний аспект правового розвитку особистості, навчальну сторону правової освіти – організований, цілеспрямований процес взаємодії того, хто навчає, та того, кого навчають, щодо формування в останнього правових знань, умінь та навичок правової діяльності. Правове навчання переслідує утилітарну, практичну ціль – самостійне запобігання та (або) подолання правовими засобами тієї чи іншої проблемної правової ситуації суб'єктом отримання правової допомоги та сконцентровує увагу на формуванні та розвитку інтелектуальних (раціональних) компонентів правової свідомості [132, с. 136].

Ознаками правового навчання, які обумовлюють її виділення як самостійної форми правової допомоги, є: об'єкт – проблемні правові ситуації, які виникають у свідомості суб'єкта отримання правової допомоги (не існують на момент звернення, але можливі у майбутньому). На відміну від правового консультування, при правовому навчанні суб'єкт надання правової допомоги працює не з конкретною проблемною правовою

ситуацією, а з визначеним типом проблемних правових ситуацій, через що обумовлюється менший ступінь адресності. Правове навчання не може охопити всю багатогранність проблемних правових ситуацій, а тому необхідно виокремити основні, поширені, повторювані у повсякденному житті та найбільш значимі проблемні правові ситуації. Зміст правового навчання являє собою процес формування правових знань, умінь та навичок діяльності у типових проблемних правових ситуаціях. Завдання правового навчання вбачається у тому, щоб шляхом набуття правових знань, умінь та навичок сформувати у суб'єкта отримання правової допомоги здатність самостійно та своєчасно: 1) розпізнати реальну проблемну життєву ситуацію як правову чи передбачати можливість її виникнення у майбутньому; 2) вжити необхідних заходів запобігання чи створити умови для ефективного її подолання у майбутньому (наприклад, закріпити докази); 3) усвідомити необхідність звернення за іншими видами правової допомоги. Правове навчання має яскраво виражений профілактичний характер, оскільки його спрямовано на запобігання проблемних правових ситуацій; її предметом є правосвідомість суб'єкта отримання правової допомоги.

Правове навчання (освіта) в юридичній клініці передбачає здійснення студентами-клініцистами комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов формування правової культури населення, набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [102, с. 88].

Висновки до третього розділу

Дослідження діяльності юридичних клінік ВНЗ України дозволяє виділити основні аспекти впровадження основ юридичної клінічної діяльності у навчальний процес: заняття згідно з навчальним планом підготовки фахівця; практичне навчання через механізм навчальної практики

студентів; інші систематичні форми навчальної діяльності, не враховані в навчальному плані конкретного ВНЗ (факультативні заняття та інструктажі, спеціалізовані семінари та тренінги, механізми відбору та наставництва в юридичній клініці тощо); індивідуальна робота зі студентами; форми міжвузівської та міжнародної навчальної діяльності в межах юридичного клінічного руху.

Шляхами подальшого становлення офіційного статусу юридичних клінік вбачається упровадження спеціального курсу “Основи юридичної клінічної освіти” в навчальні плани підготовки фахівця-юриста в Україні та використання у навчальному процесі такого виду навчальної практики, як юридична клінічна.

В клінічній юридичній освіті застосовуються різноманітні методики, технології, педагогічні прийоми. Проте пріоритет в навчанні професійній майстерності відводиться інтерактивним методикам як найбільш природним і таким, що створюють середовище для вироблення і демонстрації професійних навичок. До таких підходів, прийомів, технологій і методів відносять: творчі (проблемні) завдання; роботу в малих групах; запрошення спеціалістів; соціальні проекти; інтерактивний виступ; наочні посібники; Сократичний діалог; дерево рішень; мозковий штурм; займи позицію; PRES (ПОПіВ) – формулу; рольові ігри та технології їх проведення; техніку коментування (зворотного зв'язку), дебати, робота в парах, мікрофон, аналіз правової ситуації, дискусія, “ток-шоу”, ажурна пилка, коло ідей, імітація спрощеного судового слухання (суд від свого імені), акваріум, медіація, переговори, попереднє розслідування та імітація судового слухання, чарівний стілець, стоп-кадр, навчаючи-вчусь, рухливі ігри(рухавки), нескінченний ланцюжок та інші.

Досвід діяльності юридичних клінік дає можливість виокремити такі найбільш поширені форми правової допомоги: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складання правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання (освіта).

ВИСНОВКИ

Стратегічною метою реформування й модернізації вищої освіти і науки в Україні є створення ефективного інноваційного освітнього середовища у вищих навчальних закладах, яке неможливе без внесення якісно нового змісту у вищу професійну освіту правника, без оптимізації кадрово-педагогічного потенціалу, підвищення рівня науково-методичного забезпечення навчального процесу, впровадження інноваційних технологій і методик викладання, оволодіння дослідно-експериментальними видами діяльності.

Генезу правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні можна поділити на такі етапи: 1) локальний рівень правового регулювання як громадських організацій або в їх структурі (1996-1999 рр.); локальний рівень правового регулювання в структурі вищих навчальних закладів як джерело правової інформації для населення (1999-2002 рр.); локальний рівень правового регулювання в структурі вищих навчальних закладів як складова освітньої установи чи освітнього процесу (2002 р. – серпень 2006 р.); 4) підзаконний нормативний рівень правового регулювання як бази практичного навчання студентів-правників (із червня 2006 р. і до тепер).

Поняття “юридична клініка” є неоднозначним і комплексним, характеристика якого в основному зводиться до двох підходів: інституційного та навчально-програмного. Згідно з першим підходом юридична клініка є структурно оформленим підрозділом вищого юридичного

навчального закладу або юридичного факультету, громадської організації чи правової консультації, а у відповідності до другого – складовою частиною навчального процесу (спецкурсом) у виші, інноваційною (інтерактивною) методикою навчання правників з метою набуття студентами практичних навичок шляхом надання юридичних консультацій малозабезпеченим верствам населення на безоплатній основі. Освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів.

Належне функціонування юридичної клініки є неможливим без її ефективної організації, яке полягає у нормативному врегулюванні діяльності на локальному рівні, а також інших внутрішніх актах з організації роботи. Основними внутрішніми актами з організації діяльності юридичної клініки при вищому навчальному закладі України є: 1) статут вищого навчального закладу; 2) положення про юридичну клініку; 3) положення про проходження практики студентами на базі юридичної клініки; 4) порядок роботи юридичної клініки; 5) посадові інструкції співробітників юридичної клініки; 6) етичні правила діяльності в юридичній клініці; 7) документи про співпрацю тощо.

Узагальнення досвіду функціонування юридичних клінік в Україні дозволяє виділити три групи умов ефективної роботи студентів у юридичній клініці: 1) чітке правове регулювання юридичної клінічної освіти; 2) гуманістичної спрямованості педагогічного процесу та організації практичної діяльності в межах юридичної клініки; 3) інтегрування організаційних форм, змістового та методичного забезпечення юридичної клінічної освіти в ході виробничої й навчальної практики, роботи студента над магістерською роботою.

Сутність юридичних клінік дозволяє вести мову про їх окремий правовий статус, у структурі якого можна виокремити такі взаємопов'язані елементи: 1) поняття, цілі та завдання юридичної клініки; 2) права та

обов'язки осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки, та гарантії їх реалізації; 3) організаційно-правова форма діяльності юридичної клініки; 4) принципи діяльності юридичної клініки; 5) юридична відповідальність осіб, які беруть участь у діяльності юридичної клініки.

Найбільш оптимальною моделлю діяльності юридичної клініки в Україні є її функціонування у вигляді самостійного структурного підрозділу вищого навчального закладу. У зв'язку із цим, юридична клініка – це структурний підрозділ вищого навчального закладу України III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань “Право”, який утворено як базу для практичного навчання, проведення навчальної та інших видів практики.

Правовий статус юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України юридичного профілю розкривається також за допомогою системи принципів - основних ідей та базових положень, які закріплено нормативно та покладено в основу їх функціонування.

Предметом правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні є суспільні відносини, які виникають у процесі використання юридичної клініки як бази проходження навчальної та інших видів практики студентів. Враховуючи комплексний характер освітніх правовідносин, у структурі предмета правового регулювання діяльності юридичних клінік можна виокремити їх основні види: 1) педагогічні відносини (між викладачем-куратором та студентом-клініцистом); 2) управлінські (адміністративні) відносини (між вищим навчальним закладом та юридичною клінікою у його структурі); 3) трудові відносини (між вищим навчальним закладом та завідувачем, кураторами, іншими співробітниками юридичної клініки); 4) цивільно-правові відносини (між куратором, студентом-клініцистом та відвідувачем юридичної клініки під час надання безоплатної правової допомоги) тощо. У силу множинності цих суспільних відносин є можливим поєднання різних варіантів імперативного та диспозитивного методів правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні.

Дослідження діяльності юридичних клінік ВНЗ України дозволяє виділити основні аспекти впровадження основ юридичної клінічної діяльності у навчальний процес: заняття згідно з навчальним планом підготовки фахівця; практичне навчання через механізм навчальної практики студентів; інші систематичні форми навчальної діяльності, не враховані в навчальному плані конкретного ВНЗ (факультативні заняття та інструктажі, спеціалізовані семінари та тренінги, механізми відбору та наставництва в юридичній клініці тощо); індивідуальна робота зі студентами; форми міжвузівської та міжнародної навчальної діяльності в межах юридичного клінічного руху.

Шляхами подальшого становлення офіційного статусу юридичних клінік вбачається упровадження спеціального курсу “Основи юридичної клінічної освіти” в навчальні плани підготовки фахівця-юриста в Україні та використання у навчальному процесі такого виду навчальної практики, як юридична клінічна.

В клінічній юридичній освіті застосовуються різноманітні методики, технології, педагогічні прийоми. Проте пріоритет в навчанні професійній майстерності відводиться інтерактивним методикам як найбільш природним і таким, що створюють середовище для вироблення і демонстрації професійних навичок. До таких підходів, прийомів, технологій і методів відносять: творчі (проблемні) завдання; роботу в малих групах; запрошення спеціалістів; соціальні проекти; інтерактивний виступ; наочні посібники; Сократичний діалог; дерево рішень; мозковий штурм; займи позицію; PRES (ПОПіВ) – формулу; рольові ігри та технології їх проведення; техніку коментування (зворотного зв’язку), дебати, робота в парах, мікрофон, аналіз правової ситуації, дискусія, “ток-шоу”, ажурна пилка, коло ідей, імітація спрощеного судового слухання (суд від свого імені), акваріум, медіація, переговори, попереднє розслідування та імітація судового слухання, чарівний стілець, стоп-кадр, навчаючи-вчусь, рухливі ігри(рухавки), нескінченний ланцюжок та інші.

Досвід діяльності юридичних клінік дає можливість виокремити такі найбільш поширені форми правової допомоги: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складання правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання (освіта).

Слід також зазначити про окремі прогалини у правовому регулюванні діяльності юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів України, які перешкоджають масовому поширенню юридичної клінічної освіти. У першу чергу, мова йде про: 1) необхідність безпосереднього запровадження положень про діяльність юридичних клінік до нормативно-правових актів з організації навчального процесу, проведення навчальної практики та обліку часу роботи науково-педагогічних працівників; 2) включення як обов'язкового пункту вимоги про наявність та якісне функціонування юридичної клініки для акредитації вищого юридичного навчального закладу та отримання таким закладом ліцензії на підготовку юристів; 3) запровадження дієвої системи відомчого та громадського контролю якості функціонування юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів тощо.

Подальшої наукової розробки та узагальнення методичного забезпечення потребують питання міжуніверситетської співпраці в організації юридичної клінічної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків: ФОП Співак Т. К., 2010. – 48 с.
2. Закон України “Про безоплатну правову допомогу” від 2 червня 2011 р. № 3460-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Закон України “Про безоплатну правову допомогу” від 2 червня 2011 р. № 3460-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
4. Про вищу освіту: Закон України від 1.07.2014 р. // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 146.
5. Закон України Про вищу освіту : від 17.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
6. Про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення: Положення затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95>

7. Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2001 року, № 564-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/564-2001-%D1%80=45025>. - Назва з екрану.

8. Про затвердження комплексного плану заходів з розвитку освіти в Україні на період до 2011 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.10.2008 р., № 1352-р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1352-2008-%D1%80>. - Заголовок з екрану.

9. Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів: наказ Міністерства освіти і науки України від 07.08.2002 р., № 450 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 35. – С. 52. – Ст. 1655.

10. Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року: наказ Міністерства освіти України від 13.07.2007 р., № 612. – Режим доступу: <Шр://7акоп.пай.иа/ёос/?соёе=y0612290-07>. - Заголовок з екрану.

11. Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах : наказ Міністерства освіти України від 02.06.1993 р., № 161. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0173-93>. – Назва з екрану.

12. Про затвердження Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України : наказ Міністерства освіти України від 08.04.1993 р., № 93. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0035-93>. – Назва з екрану.

13. Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 роки : наказ Міністерства освіти України від 23.01.2004 р., № 49. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.544.0>. – Заголовок з екрану.

14. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : наказ Міністерства освіти та науки України № 592 від 03.08.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 680.

15. Про заходи щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій : Указ Президента України від 16.05.2001 р., № 316/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 20. – С. 40. – Ст. 837.

16. Про інформацію : Закон України від 2.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

17. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01.12.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.

18. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18.10.2001 р., № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001 р. – № 43. – С. 36. – Ст. 1921.

19. Про об'єднання громадян : Закон України від 16.06.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

20. Про освіту : Закон України від 23.03.1996 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

21. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги: Постанова Верховної Ради України № 5100-VI від 5 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:<http://zakon2.rada.gov.ua>

22. Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р., № 366. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=395>

23. Про розроблення державних стандартів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 07.08.1998 р., № 1247. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : [http://zakon.nau.ua/doc/?code=1247-98- %EF](http://zakon.nau.ua/doc/?code=1247-98-%EF). – Назва з екрану.

24. Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2006 р., № 396-р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 28. – С. 239. Ст. 2035.

25. Проект Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” щодо визначення статусу юридичних клінік як суб’єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41880. – Назва з екрану.

26. Стандарти юридичних клінік України від 16.11.2003 р. (із змін. та допов. від 25.08.2005 р.) : Асоціація юридичних клінік України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.prostir.ua>. – Назва з екрану.

27. Указ Президента України від 9 червня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: “Про Концепцію формування безоплатної правової допомоги в Україні”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/509/2006>. – Назва з екрану.

II. Монографії, наукові статті

28. Антюхов Ю. В. Интерактивные методы обучения как часть гражданского образования. Семинар “Гражданское образование: активные методы обучения” 21-24 января 1999 года, Санкт-Петербург, www.lawclinic.ru, 0085.

29. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті / Н. В. Артикуца // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяч. 390-річчю з дня заснування Київ. брат. шк. – предтечі Києво-Могилян. акад., 25-28 трав. 2005 р., Київ / ред. : Н. В. Артикуца; Нац. ун-т “Києво-Могилян. Акад.”, Центр інновац. методик правн. освіти, Інформ.-тренінг. центр юрид. клін. освіти. – К. : Стилос, 2005. – 472 с. – С. 3-25.

30. Баїк О. І. Організаційні та науково-методичні засади створення юридичної клініки в Україні / О. І. Баїк // Матеріали Всеукр. круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.) / за заг. ред. акад. С. В. Ківалова. – О., 2011. - С. 58-61.

31. Байков Алексей. Что подразумевать под клиническими методами преподавания права. www.lawclinic.ru.

32. Всеукраїнська науково-практична конференція “Інновації в юридичній освіті” (21 травня 2015 рік) [Електронний ресурс]. - Режим доступу до док. : <http://www.legalclinics.org.ua>. - Назва з екрану.

33. Галай А. О. Пошук сучасних пріоритетів розвитку юридичних клінік в Україні / А. О. Галай // Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу “Діяльність юридичних клінік України у зв’язку з прийняттям Закону України “Про безоплатну правову допомогу””, проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії “Правничка клініка” факультету правничих наук Національного університету “Києво-Могилянська академія” в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції “Дні науки в НАУКМА” (м. Київ, 27 січня 2012 р.). – 2012. – 24 с.

34. Калустова С. Деякі аспекти реалізації болонських принципів у контексті юридичної освіти України очима студента / С. Калустова. // Юриспруденція ХХІ століття: теорія і практика: зб. Тез. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. – 2008. – С. 215.

35. Котуха О. С. Юридичний практикум. Комплекс навчально-методичного забезпечення (для студентів, викладачів та початкуючих консультантів-практиків) / О. С. Котуха, Р. Є. Гентош, Є. І. Федик. – Львів : ЛСПЛКА, 2007. – 94 с.

36. Кравчук М. В. Юридична клініка – інноваційний напрямок розвитку правової освіти в Україні // М. В. Кравчук, Р. М. Мудрак // Збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції. – Київ : МЮНПІК “Актуальна юриспруденція”, 2014. – С. 7-30.

37. Лоджук М. Імплементация спецкурсу “Основи юридичної клінічної практики” в навчальний процес вищого навчального закладу юридичного профілю / М. Лоджук // Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Дніпропетровськ, 24 квітня 2009 р.) / за заг. ред. О. Л. Соколенко. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 24-26.

38. Лоджук М. Юридична клініка в системі освіти та професійної підготовки правників / М. Лоджук // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали міжнар. щоріч. наук. конф. молодих вчених, аспір. і студ., присвяченої пам’яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (м. Одеса, 26-27 листопада 2010 р.). – О. : Фенікс, 2010. – С. 126-128.

39. Лоджук М. Т. Принципи діяльності юридичних клінік в Україні / М.Т. Лоджук // Тенденції та пріоритети реформування законодавства України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 25-26 жовтня 2013 р. – Херсон : Видав. дім “Гельветика”, 2013. – С. 14-20.

40. Лоджук М. Т. Роль Конституційного Суду України в організації діяльності юридичних клінік / М. Т. Лоджук // Треті Конституційні читання : зб. тез наук. доповід. і повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів, присвяченої пам’яті академіка права Ю. М. Тодики,

м. Харків, 28-29 травня 2010 р. / за заг. ред. проф. А. П. Гетьмана; Нац. юрид. акад. України. – Х. : Права людини, 2010 р. – С. 189-191.

41. Лоджук М. Т. Юридична клініка як суб'єкт надання безоплатної правової допомоги в кримінальному судочинстві / М. Т. Лоджук // II Всеукр. читання з кримін. юстиції, присвяч. пам'яті професора В.П. Колмакова : зб. матеріалів, м. Одеса, 18-19 березня 2011 р. / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. М. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2011. – С. 315-318.

42. Мудрак Р. М. Юридична клініка як інноваційний напрямок правової освіти / Р. М. Мудрак // Правова Україна очима майбутніх фахівців: матеріали XII Всеукраїнської студентської конференції, м. Тернопіль, 17 квітня 2015 р., секція 1-5. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – 294 с. – С. 72-75.

43. Неваленна І. С. Принципи діяльності юридичних клінік в Україні та їх систематизація / І. С. Неваленна // Матеріали Всеукр. круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.). – О., 2011. – С. 125-129.

44. Орлова О. О. Юридична, освіта та юридична клініка : форми правового виховання чи правової освіти? / О. О. Орлова // Юриспруденція XXI століття : теорія і практика : зб. тез. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 192-195.

45. Поліщук М. С. О специальных принципах деятельности юридических клиник / М. С. Поліщук, І. С. Неваленна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://law-clinic.net/legal/208/876/>. – Назва з екрану.

46. Савелова Ю. М. Поняття “юридичної клінічної освіти” в Україні / Ю. М. Савелова // Актуальна юриспруденція : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (5.03.2013 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : <http://legalactivity.com.ua>. – Назва з екрану.

47. Pisuliński J. Regulacje prawne oraz propozycje legislacyjne uregulowania statusu prawnego poradni, [w:] Studencka poradnia prawna. Idea, organizacja, metodologia / J. Pisuliński. – Warszawa, 2005.

III. Довідкова література

48. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – К. : Юстініан, 2006. – 272 с.
49. Біленчук П. Правова деонтологія / П. Біленчук, С. Сливка ; за ред. акад. П. Д. Біленчука. – К.: АТІКА, 1999. – 320 с.
50. Ващук О. Л. Посібник для консультанта юридичної клініки / О. П. Ващук, Р. Ю. Гера. – Львів : ПАІС, 2008. – 248 с.
51. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
52. Воскобитова Л. А. Профессиональные навыки юриста: опыт практического обучения / Л. А., Воскобитова, А. Б. Гутніков. – М., 2001. – С. 85-109.
53. Галай А. О. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні : забезпечення якісного функціонування : навч. посіб. / А. О. Галай, В. В. Стаднік. – К. : Атіка, 2005. – 280 с.
54. Галай А. О. Основи юридичної клінічної практики: Навчально-методичний посібник / За ред. А. О. Галай. – К. : Атіка, 2007. – 204 с.
55. Галай А. О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні: Навч. посіб. / А. О. Галай. – К. : КНТ, 2009. – 96 с.
56. Гентош Р. Є. Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту : посіб. / за заг. ред. Р. Є. Гентош, М. В. Дулеби, В. О. Козлова, О. С. Котухи. – Львів, 2003. – 126 с.
57. Герасимов Г. И. Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы (социологический аспект) / Г. И. Герасимов, Л. В. Илюхина. – Ростов н/Д, 1999. – 280 с.

58. Гусарєв С. Юридична деонтологія / С. Гусарєв, О. Тихомиров. – К. : ВІРА-Р, 1999. – 506 с.
59. Дулеба М. В. Діяльність “юридичних клінік” України: шляхи розвитку та вдосконалення : наук.-практ. посіб. / М. В. Дулеба. – К. : Атіка, 2004. – 160 с.
60. Дулеба М. В. “Юридичні клініки” в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / М. В. Дулеба, М. В. Удод, Ю. А. Моїсєєв, В. А. Єлов, Н. А. Розенфельд, О. В. Дмитренко // За ред. М. В. Дулеби. – К. : “МП Леся”. – 2004. – 120 с.
61. Єлов В. А. Навчально-методичний посібник (модуль) з цивільного права: навч.-метод. посіб. для виклад. юрид. клінік / В. А. Єлов, З. Ф. Самчук. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 88 с.
62. Єлов В. А. Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом студентів юридичних факультетів: Навч. посібник для студ. та викладач. ВНЗ та практикуючих юристів / В. А. Єлов. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського державного університету ім. Л. Українки, 2004. – 72 с.
63. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста: Введение в специальность / А. Э. Жалинский. – М. : Юрист-М, 1997. – С. 112-134.
64. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К. : Вид. Паливода А. В., 2007.
65. Загальна теорія держави і права [Підручник. 2-ге видання стереотипне] / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. – Львів : “Новий Світ – 2000”, 2005.
66. Інновації як фактор модернізації та підвищення якості вищої освіти: Бібліографічний покажчик (1995-2006) / Укл. Н. В. Артикуца, О. М. Клоченко, Т. О. Ліщук; НаУКМА. – К. ; “Стилос”, 2007. – 616 с.

67. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-тє вид., змін. й доповн. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. – 420 с.
68. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид., змін. й доп. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 524 с.
69. Марченко М. М. Проблемы теории государства и права : учебник / М. М. Марченко. – М. : Проспект, 2011. – 768 с.
70. Молдован В. Юридична клініка: Навч. пос. / В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.
71. Молдован В. В. Юридична клініка : навч. посіб. / В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – К. : Центр учб. літератури, 2007. – 224 с.
72. Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
73. Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России: учеб. пособ. / [И. С. Андреечев, Н. А. Баиева, Л. А. Воскобитова, Е. Н. Доброхотова и др.] ; отв. ред. : Л. А. Воскобитова, Л. П. Михайлова, Е. С. Шугрина. – М. : Дело, 2003. – 304 с.
74. Пометун О. Практичне право: методичний посібник з курсу 8(9) класу / О. Пометун, Т. Ремех, І. Гейко // Інститут громадянського суспільства. – К., 2001. – С.12-13.
75. Реєстр юридичних клінік України. Офіційна база даних юридичних клінік, дійсних та потенційних учасників Асоціації юридичних клінік України станом на червень 2014 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vk.com/doc154268065_337842607?hash
76. Савчин М. В. Основи юридичної клінічної практики: Навчально-методичний посібник / М. В. Савчин, М. В. Менджул, В. В. Навроцький. – Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2007. – 180 с.

77. Скакун О. Ф. Теорія держави і права [підручник]. – [3-є видання]. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011.
78. Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
79. Сулова О. Кроки до права / О. Сулова, О. Семіколенова, О. Пометун. – К. : А.П.Н., 2001, С. 17-40.
80. Сурілов О. В. Теорія держави і права. / О. В. Сурілов. – Одеса, 1998.
81. Шаронова С. А. Деловые игры: Учеб. пособие. – М. : Изд-во РУДН, 2004. – С. 110-113.
82. Юридическая клиника и современное юридическое образование в России : учеб.-практ. пособ. / отв. ред. С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 256 с.
83. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Т. 2. – К. : “Укр. енци.”, 1998. – С. 691.
84. Юридична клініка : навч. посіб. / за ред. В. А. Єлова, С. І. Молібога, Д. Г. Павленка. – К. : Школяр, 2004. – 320 с.
85. “Юридичні клініки” в Україні : роль, завдання та організаційно-правові засади : посібник / за ред. М. В. Дулеби. – К. : МП Леся, 2003. – 120 с.
86. “Юридичні клініки” в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / За ред. М. В. Дуліби. – К. : “МП Леся”, 2003. – 120 с.

IV. Матеріали періодичних видань

87. Бородін І. Л. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників / І. Л. Бородін, М. М. Новіков // Вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – № 2. – 2013. – С. 18-22.
88. Боткин Дж. Инновационное обучение / Дж. Боткин // Вопросы образования. – М., 1983. – № 1.

89. Буркова Л. Ключ до управління: Класифікація педагогічних інновацій як елемент механізму керування інноваційним процесом в освіті / Л. Буркова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2000. – № 1. – С. 31-37.
90. Галай А. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України / А. Галай // Право України. – 2009. – № 1. – С. 16-21.
91. Галай А. Юридична клініка як організація громадянського суспільства : доведення від протилежного / А. Галай // Право України. – 2007. – № 11. – С. 114-118.
92. Галай А. О. Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин / А. О. Галай // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 4 (138). – С. 66-73.
93. Дубчак Н. С. Загальна характеристика правових послуг, що надаються юридичними клініками / Н. С. Дубчак // Держава і право. – 2012. – № 56. – С. 73-78.
94. Дулеба М. Шляхи розвитку “юридичних клінік” України: стан та перспективи / М. Дулеба // Юридичний вісник України. – 2006. – № 25. – С. 5.
95. Журавський В. Підвищення рівня науково-методичного забезпечення вищої юридичної освіти – шлях до європейської спільноти / В. Журавський // Юридический вестник. – 2003. – № 4. – С. 95-101.
96. Журавський В. Юридична освіта в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення / В. Журавський, О. Копиленко // Право України: Юрид. журн. – 2004. – № 11. – С. 3-6.
97. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства до держави // М. Кельман // Підприємництво, господарство і право. – 2010. - № 7.

98. Кравчук В. М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні / В. М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 52. – С. 431-436.

99. Кравчук М. В. Основні напрями реформування та стандартизації вищої юридичної освіти / М. В. Кравчук // Українсько-грецький міжнар. наук. юрид. журнал “Порівняльно-правові дослідження”. – 2009. – № 1. – С. 161-167.

100. Куров С. В. Образовательное право как комплексное правовое образование / С. В. Куров // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2003. – № 3. – С. 95-110.

101. Лоджук М. Понятие и назначение юридической клиники / М. Лоджук // Международный научно-практический правовой журнал “*Leges et Vita*” (“Закон и жизнь”). – 2013. – № 11/2 (263). – С. 158-164.

102. Лоджук М. Т. Про форми правової допомоги в юридичних клініках України / М. Т. Лоджук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия “Юридические науки”. – 2013. – № 2-1. – Ч. 1. – С. 82-90.

103. Лоджук М. Т. Юридичні клініки як учасники судового процесу : пропозиції удосконалення законодавства / М. Т. Лоджук // Митна справа. – 2010. – № 2. – С. 121-128.

104. Маньгора В. В. Болонський процес і професійна підготовка юристів / В. В. Маньгора // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 14. – С. 208-303.

105. Молібог С. Клініки часто народжувались у жорстких сутичках із керівництвом ВНЗ / С. Молібог // Юридична газета. – 2006. – № 19 (79). – С. 5.

106. Мурашин О. Г. Роль правової культури у прийнятті і реалізації актів прямого народовладдя / О. Г. Мурашин // Держава і право : Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 10. – С. 157-164.

107. Мурашин О. Г. Формула підзаконності : призначення та складові / О. Г. Мурашин // Часопис Київського університету права Національної академії науки України. – 2002. – № 4. – С. 3-6.

108. Немытіна М. В. О методологических подходах в современном клиническом юридическом образовании / М. В. Немытіна // Право и образование. – 2004. – № 4. – С. 105-110.

109. Нечипорук С. Історія юридичної клініки / С. Нечипорук // Хрещатик. – 2008. – № 177. – С. 17.

110. Паршков А. В. Некоторые аспекты работы юридической клиники Псковского юридического института Федеральной службы исполнения наказаний / А. В. Паршков, И. Н. Смирнова // Безопасность уголовно-исполнительной системы. – 2009. – № 1 (5). – С. 12-14.

111. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного право-державознавства / П. М. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2002. – 9-15 листопада. – № 45 (385).

112. Світові інновації [Електронний ресурс] // The Economist. – Режим доступу до журналу : www.innovations.com.ua.

113. Сенчак І. І. Вплив діяльності юридичних клінік на формування професійного рівня та правової культури молодих спеціалістів / І. І. Сенчак // Часопис Національного університету “Острозька академія”. Серія “Право”. – 2010. – № 2. – С. 1-11.

114. Сенчак І. І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні / І. І. Сенчак / Адвокат. – 2012. – № 11(146). – С. 40-46.

115. Сич В. О. Важливість діяльності юридичних клінік щодо попереджень правопорушень / В. О. Сич // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – № 4 (55). – 2011. – С. 280-286.

116. Сич В. О. Основи педагогічної підготовки юридичних кадрів / В. О. Сич // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Вип. 123. – Т. 136. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14-18.
117. Соколенко О. Л. Юридична клініка в правоосвітній діяльності / О. Л. Соколенко // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право. – 2009. – № 1. – С. 40-44.
118. Сырых В. М. История и методология исследований проблем системной организации образовательного права / В. М. Сырых // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2001. – № 6. – С. 30-34.
119. Сырых В. М. Образовательное право как отрасль российского права / В. М. Сырых // Вестник Саратовской государственной академии права: Научный журнал. – 2006. – № 1. – С. 6-12.
120. Сырых В. М. Принципы образовательного права / В. М. Сырых // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2002. – № 1. – С. 56-70.
121. Сырых В. М. Содержание образовательных отношений как правовых отношений / В. М. Сырых // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2003. – № 2. – С. 47-61.
122. Фігель Ю. О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці / Ю. О. Фігель // Адвокат. – 2010. – № 10 (121). – С. 46-48.
123. Чернега А. П. Юридичні клініки – вагома складова інституту безоплатної правової допомоги в Україні / А. П. Чернега // Часопис Київського університету права Національної академії науки України. – 2009. – № 4. – С. 109-116.
124. Ягофаров Д. А. Концептуальные направления теоретико-правовых исследований образовательного права / Д. А. Ягофаров // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2008. – № 5. – С. 4-16.

125. Ягофаров Д. А. Правовые акты в сфере образования : о трех методологических предпосылках теоретико-правового анализа / Д. А. Ягофаров // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2009. – № 11. – С. 4-15.

126. Ягофаров Д. А. Образовательное нормотворчество и образовательные правоотношения в механизме правового регулирования отношений в сфере образования (теоретико-правовой аспект) / Д. А. Ягофаров // Право и образование : Современный гуманитарный университет. – 2006. – № 4. – С. 13-31.

V. Дисертації та автореферати

127. Доброхотова Е. Н. Практическое обучение юристов в России : История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ) : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Доброхотова Е. Н. – СПб., 2007. – 196 с.

128. Дубчак Н. С. Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. С. Дубчак; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 20 с.

129. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні : загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. С. Личко. – О., 2013. – 24 с.

130. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Т. Лоджук; Нац. ун-т “Одес. юрид. акад.”. – Одеса, 2014. – 22 с.

131. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Т. Лоджук; Нац. ун-т “Одес. юрид. акад.”. – Одеса, 2014. – 315 с.

132. Панченко В. Ю. Юридическая помощь личности (общетеоретический аспект) : дисс. кандидата юрид. наук : 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Панченко В.Ю. – Красноярск, 2004. – 215 с.

133. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Ю. О. Фігель. – Львів, 2011. – 198 с.